Kazernestraat 50, Den Haag

bouwhistorische opname

Kazernestraat 50, Den Haag

bouwhistorische opname

Opdrachtgever:	Stadsherstel Den Haag en Omgeving NV
Uitvoering:	bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve Acaciastraat 12 bis A, 3551 BG Utrecht (030 - 2430147).
Onderzoekers:	J.A. van der Hoeve en W. Friso.
Onderzoeksperiode:	mei 2007.

1. Inhoud

pag.	hoofdstuk
1	1. Inhoud
3	2. Voorwoord
5	3. Bouwgeschiedenis
21	4. Beschrijving
21	4.1. Opbouw van het complex
23	4.2. Zuidvleugel (woning en zuidelijke stalvleugel)
40	4.3. Rijzaal
48	4.4. Westelijke stalvleugel
55	4.5. Aanbouw van de rijzaal
59	4.6. Quarantainestal
62	4.7. Wasplaats
64	4.8. Koetshuis met paardenstallen
69	5. Waardestelling
69	5.1. Rijksbescherming
69	5.2. Type waardestelling
69	5.3. Uitgangspunten bij waardestelling
71	5.4. Waardestelling
75	6. Waardestellingsrepresentaties

2. Voorwoord

In verband met de geplande restauratie heeft *Stadsherstel Den Haag en Omgeving NV* opdracht gegeven aan het *bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve* tot het verrichten van een bouwhistorische opname van manege aan de Kazernestraat 50 in Den Haag. Bezoeken hebben plaatsgevonden op 16, 18 en 22 mei 2007. Het aanvullende archiefonderzoek is uitgevoerd door W. Friso van het *Archief- & (Kunst)-historisch onderzoeksbureau drs. W. Friso*.

In 2000 heeft reeds een bouwhistorische verkenning van dit complex plaatsgevonden in het kader van een systematisch onderzoek van de oudste bebouwing in de stad Den Haag (bebouwing ouder dan 1850). Deze verkenning bestond uit een kort bezoek ter plaatse en het raadplegen van de bouwtekeningen in het archief van Bouw- en Woningtoezicht van de Gemeente Den Haag. Dit werk is uitgevoerd door G.Th. Snel en J.A. van der Hoeve in opdracht van de toenmalige gemeentelijke Afdeling Ruimtelijke Ordening en Monumentenzorg. Het rapport van deze verkenning is opgenomen in het HMS (2001).
Ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de Stadsrijschool (1806-2006) is in 2006 het boek 'Agter de stallen' verschenen, geschreven door H. Pars. Pars heeft zich voornamelijk gebaseerd op archief- en literatuuronderzoek. Daarbij heeft hij enkele interessante gegevens over de bouw- en gebruiksgeschiedenis gevonden, die echter niet zijn verwerkt in het hoofdstuk over de bouwgeschiedenis ('*De manege-gebouwen in de 19de eeuw*'). In het voorliggende rapport zijn de gegevens van H. Pars wel verwerkt in de bouw- en gebruiksgeschiedenis, aangevuld met de nieuwe gegevens van deze bouwhistorische opname en het aanvullende archiefonderzoek. Dit heeft tot enkele aanpassingen geleid ten opzichte van de conclusies van de bouwhistorische verkenning uit 2000.

Velen hebben op directe of indirecte wijze bijgedragen aan de totstandkoming van dit rapport. Zonder deze hulp was het onderzoek niet mogelijk geweest. Speciaal moet de heer Bönnen worden genoemd, de beheerder van de manege. Met zijn instemming en dankzij zijn inspanningen was het mogelijk om het gehele complex van onder tot boven te bezoeken. Tekeningen zijn afkomstig uit het archief van Bouw- en Woningtoezicht van de Gemeente Den Haag (archief BWT) en het Haags Gemeentearchief (HGA). Verder is gebruik gemaakt van een digitale versie van de opmetingstekeningen van Rappange & Partners Architecten BV (2007). Alle foto's zijn gemaakt door J.A. van der Hoeve, tenzij anders vermeld.

Medio juni 2007 is dit rapport in conceptvorm verschenen, waarna het aan H. Wijnman van Rappange & Partners Architecten BV en R.F. Blankevoort van Stadsherstel Den Haag en Omgeving NV is voorgelegd. Hun commentaar is verwerkt in deze versie.

Utrecht, 21 juni 2007
J.A. van der Hoeve

3. Bouwgeschiedenis

De bouwgeschiedenis van de manege aan de Kazernestraat is tamelijk ingewikkeld, met name door de sloop van het voorste gedeelte van het complex en de ingrijpende verbouwingen in 1904. Ten aanzien van de oudste bouwfasen bestaan nog diverse onduidelijkheden, die mogelijk pas opgehelderd kunnen worden bij een grondig bouwhistorisch onderzoek. En dergelijk onderzoek is pas mogelijk bij een verbouwing, nadat voorzetwanden en verlaagde plafonds zijn afgenomen en een gedeeltelijke ontpleistering van binnenwanden plaatsvindt.

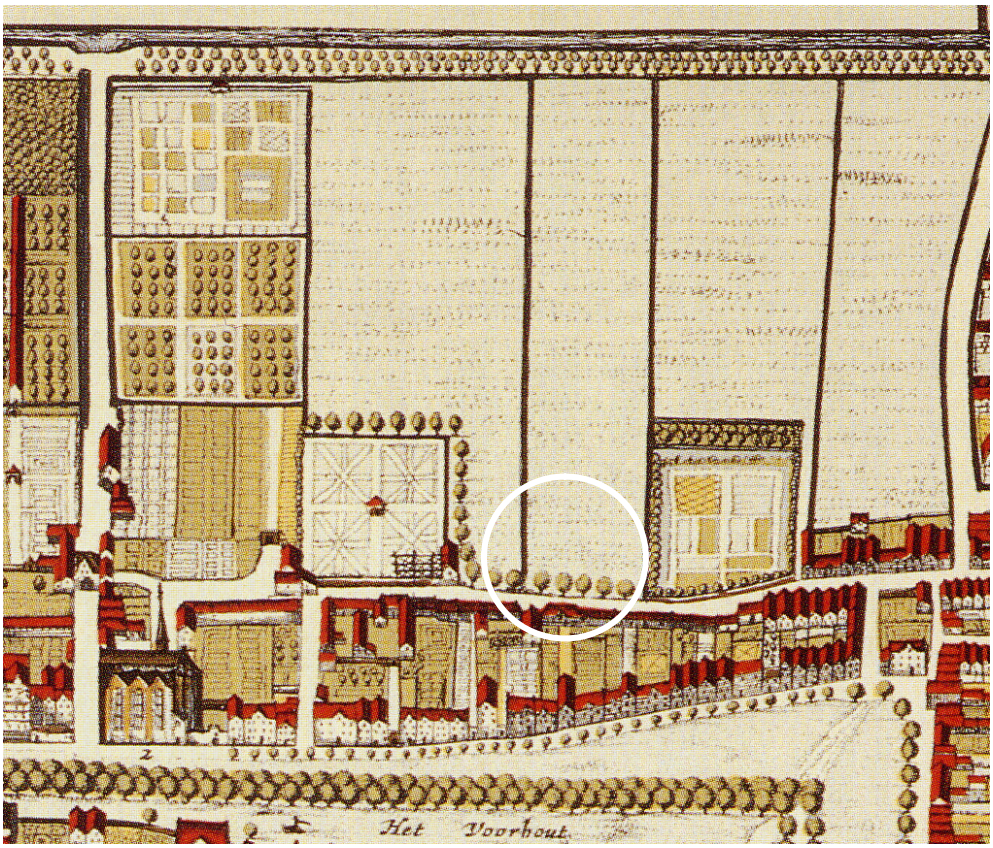

Detail uit de plattegrond van Den Haag volgens de vogelvluchtkaart van Johan Blaeu uit 1649 (HGA). Ter plaatse van de manege bevindt zich een weiland. Links daarvan is een siertuin zichtbaar, behorend bij een van de panden aan de Lange Voorhout. De tuin aan de rechterzijde lijkt een moes- of nutstuin.

Oudste bebouwing (gesloopt)
Volgens de oudste plattegronden van Den Haag was het gebied ten noorden van de Kazernestraat nog grotendeels onbebouwd. Alleen het oostelijk deel van deze straat, globaal tussen de Nieuwe Schoolstraat en de Denneweg, was (aaneengesloten) bebouwd. Dit gold overigens ook voor het verlengde van de Kazernestraat, de Maliestraat. Op de kaart van J. Blaeu (1649) staat behalve weilanden, boomgaarden en moestuinen ook een siertuin aangegeven, ongeveer ter hoogte van de huidige Willemstraat. Belangrijk ijkpunt voor de bouwgeschiedenis van de manege is de kaart van Daniël Langeweg uit 1747. Op deze kaart is achter het huis Huguetan (Lange Voorhout 32a-36) een siertuin herkenbaar, gelegen ten noorden van de Kazernestraat. Aan de Kazernestraat staat een sierlijk hek, geflankeerd door twee gelijke koetshuizen. Zowel de tuin als deze koetshuizen behoorden nagenoeg zeker bij het huis Huguetean. In de omschrijving van de manege als Rijksmonument is sprake van het huis Olmgaeten, maar daar-

over zijn geen gegevens gevonden.[1] Het linker koetshuis staat globaal ter hoogte van de woning van de huidige manege. Dit koetshuis was een hoog eenlaags gebouw met een zadeldak, waarvan de voorgevel was uitgevoerd als een klokgevel en de achtergevel als een topgevel. Opvallend zijn de hoge borstweringen van de kap. Op de begane grond van de voorgevel is een brede rondboogdeur te zien, geflankeerd door twee vensters. In de geveltop bevinden zich een hooiluik, twee flankerende vensters en een vlieringvenstertje. Links van dit pand staan twee tweelaags huisjes onder een gemeenschappelijk schilddak. De voorgevels van deze huisjes hadden een gelijke indeling. De begane grond bevat een deur tussen twee vensters, de eerste verdieping twee vensters.

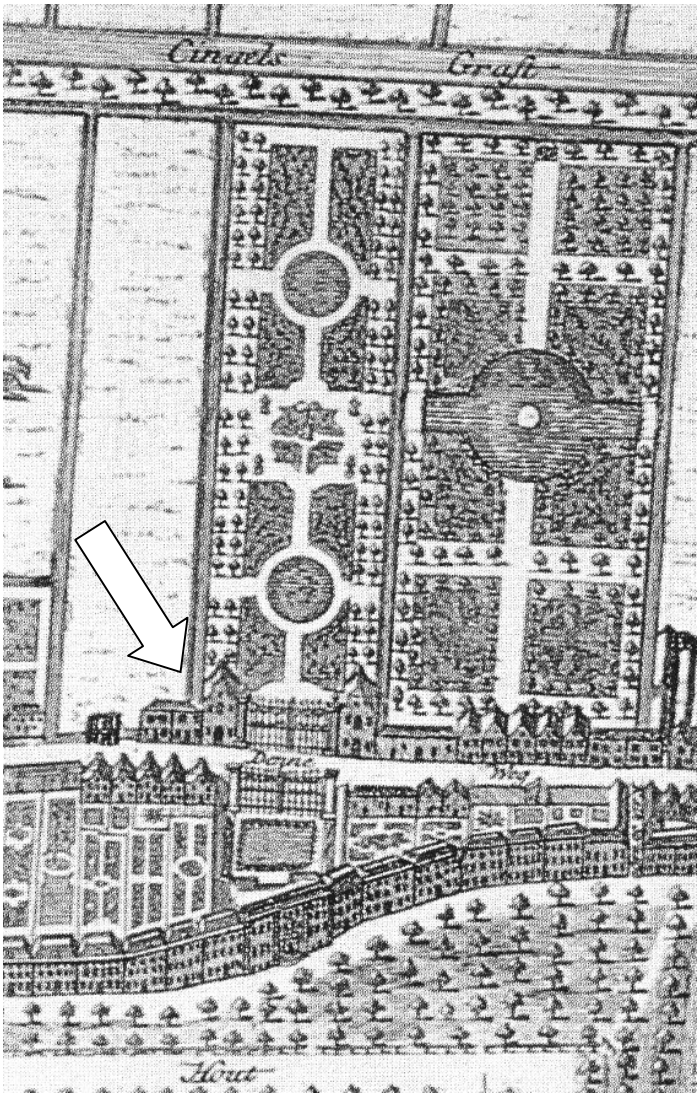

Detail van de plattegrond van Den Haag door Iven Besoet, uitgegeven bij Daniël Langeweg in 1747 (HGA). Bij de pijl het koetshuis van het huis Huguetan en de aangrenzende woningen (1732?). De linker tuin is de 'overtuin' van huis Huguetan, gelegen ten noorden van de Kazernestraat (hier nog Denneweg).

In verschillende publicaties wordt ervan uitgegaan dat delen van dit koetshuis zijn behouden in het voorgebouw van het huidige manegecomplex[2], maar op grond van het nadere archieforonderzoek en diepgaandere bouwhistorisch onderzoek is daarover ernstige twijfel gerezen. In het muurwerk en de constructie zijn geen aanwijzingen voor een (verdwenen) topgevel gevonden. Evenmin zijn er aanwijzingen voor de verhoging van het gebouw van één bouwlaag met hoge borstweringen tot twee bouwlagen.

[1] DSO Monumentenzorg (M. Hoenstok), *Den Haag 2000 Monumenten, Het Kasteel en zijn omgeving*, Den Haag 1999 (pag. 50).
[2] Idem.

Bouw van tuinmanswoning, koetshuis, stallen en manege (derde kwart van de 18de eeuw)
In het derde kwart van de 18de eeuw zijn de eerdergenoemde gebouwen ter weerszijden van de 'overtuin van het huis Huguetan' vervangen door een nieuwbouw. Aan de linkerzijde of zuidwestzijde van de overtuin bestond deze nieuwbouw uit een tweebeukige vleugel aan de Kazernestraat (stal en koetshuis) en een 'dwarsgebouw' (woning). Deze woning was identiek aan het gebouw aan de rechterzijde of noordoostzijde van de overtuin, zoals ook in de voorgaande fase het geval was.
Ook de manege of rijzaal moet uit deze periode stammen, hoewel de bouwnaad tussen de vleugel aan de Kazernestraat en de manege een klein verschil in datering doet vermoeden. Helaas valt in deze fase van het onderzoek niet vast te stellen of er sprake is van een faseverschil of van een korte bouwpauze. Deze gebouwen behoorden bij het huis Huguetan.

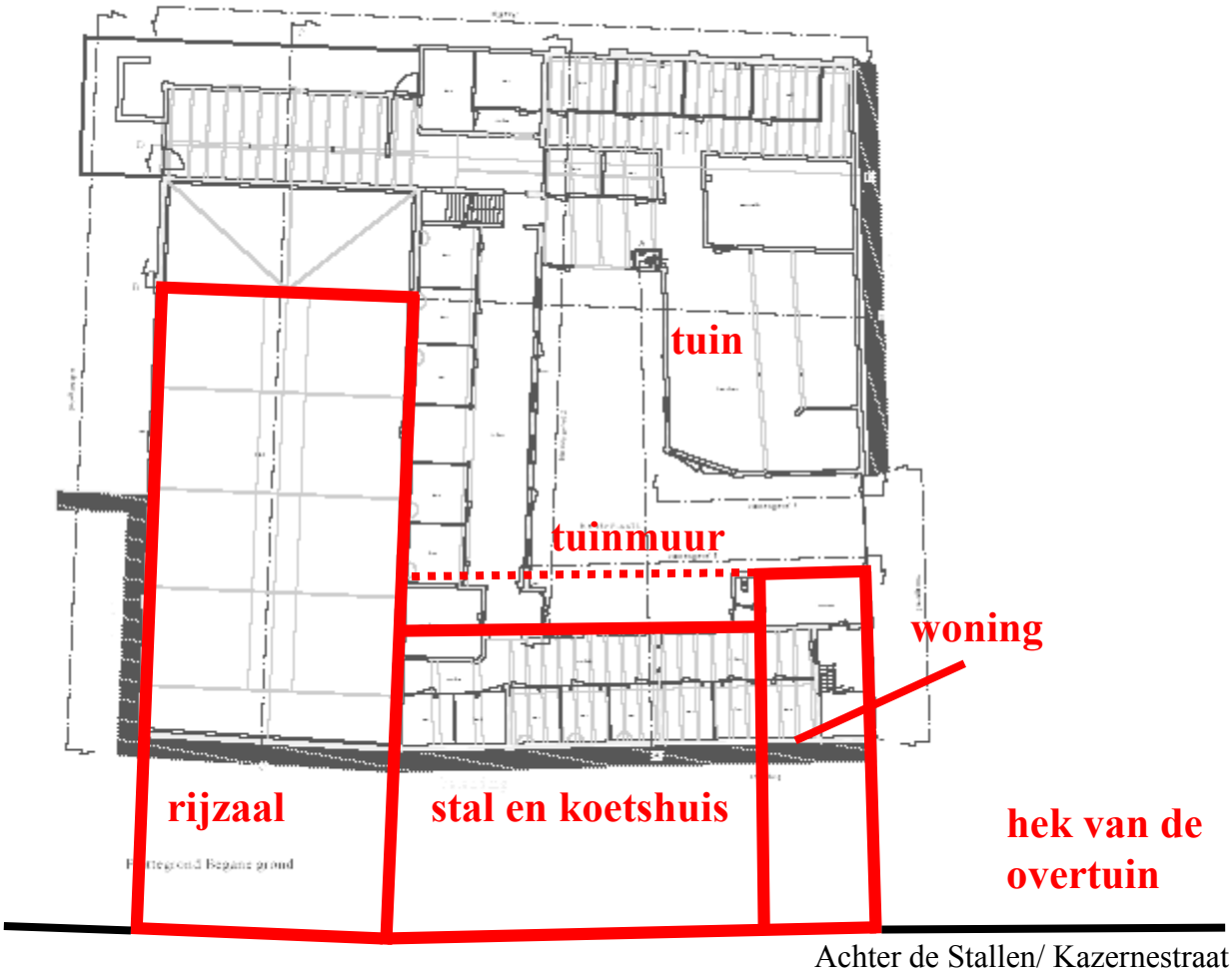

De bebouwing uit het derde kwart van de 18de eeuw (rijzaal, stal- en koetshuis en woning), ingetekend op een opmetingsplattegrond van Rappange & Partners Architecten bv. Achter de stal en koetshuis stond een tuinmuur, aangegeven door de onderbroken lijn.

Het huis Huguetan was in 1766 eigendom geworden van Maria Catharina van Tuyll van Serooskerken (1743-1793) en C.F.A.W.C des H.R. Rijksgraaf Bentinck (1734-1768). Vermoedelijk werd het huis in de periode 1793-'95 verhuurd aan Sir James Harris, gezant van Groot-Brittannië. Vanaf 1795 was het gezantschap van Frankrijk in het huis Huguetan gevestigd.[3] Om dit gebruik te bestendigen kocht de Bataafse Republiek in 1802 het huis aan, inclusief de

[3] Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Het Lange Voorhout*, Den Haag 1998 (pag. 263).

bijbehorende bijgebouwen aan de Kazernestraat. In het convenant tussen de Republiek en de Franse Staat over de huisvesting van de wederzijdse gezantschappen staat het een en ander over het huis Huguetan en het bijbehorende complex aan de Kazernestraat: '*Le Gouvernement Français consent a recevoir en échange de l'hotel, dit la Veille Cour, précedemment affecte au Logement de les ministers à la Haye, l'hotel dit de Bentinck, actuellement occupé par la Legation Française, avec ses appartenances et dependances, y compris la maison du Jardinier, les Ecuries, Remises, Manège et Jardins.*'[4] Het complex aan de Kazernestraat blijkt te bestaan uit een: tuinmanswoning (*la maison du jardinier*), stallen (*les ecuries*), koetshuizen (*remises*), rijzaal (*manège*) en tuinen (*jardins*). De datering is minder zeker, maar vermoed wordt dat dit de bouw geschiedde tijdens de bewoning van Maria Catharina van Tuyll van Serooskerken (1743-1793) en C.F.A.W.C des H.R. Rijksgraaf Bentinck (1734-1768). Zij betrokken het huis in 1766. Het ligt daarmee voor de hand dat het complex uit het derde kwart van de 18de eeuw stamt.

Over de oorspronkelijke opzet en het interieur van het complex aan de Kazernestraat is maar weinig bekend, aangezien het voorste gedeelte in 1904 is gesloopt. Echter aan de hand van de opmetingstekeningen uit 1904 en oudere foto's zijn wel enkele conclusies te trekken.

Zicht vanaf het kazerneterrein op het huis Huguetan, circa 1900. Het terrein aan de Kazernestraat werd geflankeerd door twee gelijke woningen, waarvan de rechter deel uitmaakt van de Manege. De vensters in de noordoostgevel moeten toen reeds dichtgemetseld zijn geweest, want op de opmeting van 1903 staat pal achter deze vensters een trappenhuis getekend. Bij de bouwhistorische opname werd een klamp aan de binnenzijde van de gevel aangetroffen (ouder dan 1903). Foto overgenomen uit het boek 'Agter de Stallen' van H. Pars.

De rijzaal was een hoog, rechthoekig gebouw met een schilddak, opgetrokken in schoon metselwerk. De zijgevels werden geleed door middel van steunberen. In deze gevels bevonden zich ook enkele hooggeplaatste vensters. De hoofdentree bevond zich in de kopgevel aan de Kazernestraat. Het langgerekte, tweebeukige gebouw aan de Kazernestraat bestond uit twee bouwlagen met een dubbel zadeldak, eveneens opgetrokken uit baksteen. Op de begane grond bevonden zich de stallingen voor de koetsen en de paardenstallen, op de verdieping de hooi-

[4] H. Pars, *Agter de Stallen 1806-2006, Episodes uit het leven van de 's-Gravenhaagsche Stadsrijschool'*, Den Haag 2006 (pag. 4).

zolders. De koetshuizen bevonden zich ongetwijfeld in de voorste beuk, rechtstreeks toegankelijk vanaf de Kazernestraat. De achterliggende vleugel bevatte de paardenstallen. De stallen moeten ook toegankelijk zijn geweest vanaf de Kazernestraat, want het is niet goed denkbaar dat de paarden via de achterliggende siertuin naar hun stallen werden geleid. Integendeel, er zijn aanwijzingen voor het feit dat het stalgebouw van de tuin was gescheiden door een (hoge) muur. Deze muur lag vlak achter het stalgebouw, in het verlengde van de noordelijke kopgevel van de woning. Deze woning sloot haaks op deze tweebeukige vleugel aan, waarbij de voorgevel was gericht op de overtuin van het huis Huguetan. Deze gevel valt nog te herkennen op een foto van de Oranjekazerne, gezien in de richting van het huis Huguetan. Deze representatieve voorgevel was een tweelaags lijstgevel, verdeeld in vijf venster-assen. In de middelste venster-as bevond zich de deur, voorzien van een sierlijke omlijsting. Op de plattegrond van 1904 is deze woning reeds aanzienlijk verbouwd, waarbij een groot deel van de begane grond is ingericht als koetshuis.

Aankoop van het complex door de Staat (1802)
Hierboven is reeds genoemd dat het huis Huguetan in 1802 werd aangekocht door de Bataafse Republiek, ter continuering van de huisvesting van het Franse gezantschap. Bij de koop inbegrepen waren de tuinen en de dienstgebouwen aan de Kazernestraat. Vermoedelijk kwam de manege in gebruik of beheer van de stad, want in 1803 werd een stadspikeur benoemd. Naar verluidt is de stadsrijschool gesticht in 1806 op instigatie van Koning Lodewijk Napoleon.[5] En bij zijn vertrek in 1810 zou hij de manege aan de stad hebben geschonken. De stadspikeur werd in 1814 ontslagen, toen de manege in gebruik kwam bij de Koninklijke Familie. De Koninklijke familie resideerde op dat moment in het huis Huguetan.

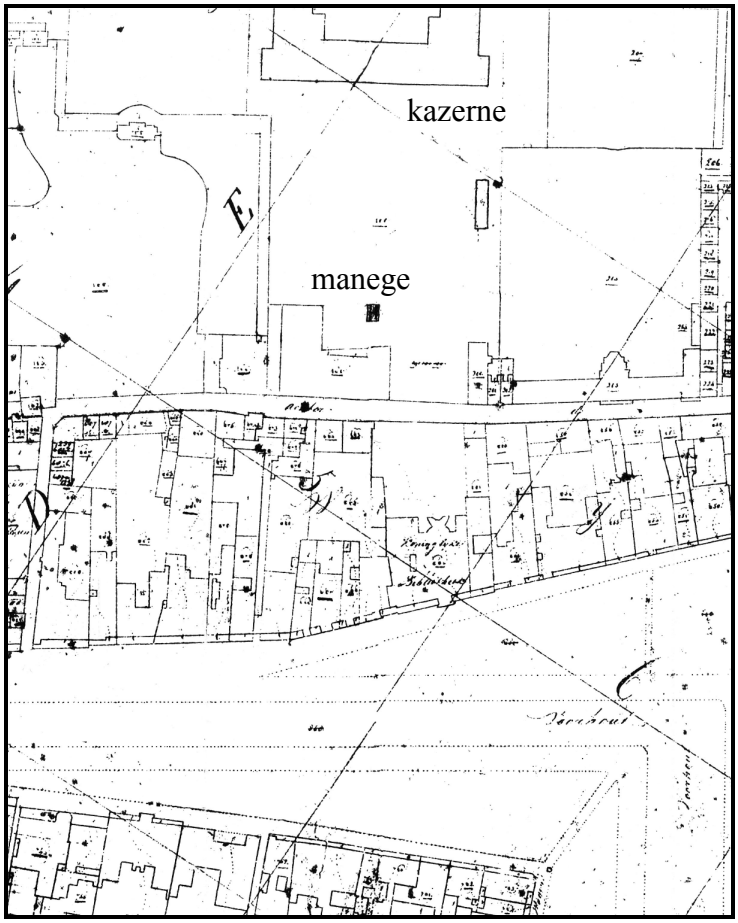

Detail van de kadastrale minuut uit circa 1830 (HGA). Op deze kaart valt de manege nog in zijn 18de-eeuwse vorm te herkennen. De tuin van het huis Huguetan is heringericht tot een kazerneterrein. Het huis Huguetan is herbestemd tot Koninklijke Bibliotheek.

[5] Pars 2006, pag. VII (Voorwoord van W. Deetman).

Aankoop door de stad (1823) en bouw van de Oranjekazerne (1825)
In 1823 kocht de stad Den Haag de tuinen van het huis Huguetan van het Rijk voor de bouw van een kazerne, de Oranjekazerne. Deze kazerne is in 1823-'25 gebouwd in neoclassicistische stijl, naar ontwerp van de stadsarchitect Z. Reijers. De manege bleef vooralsnog in gebruik voor stalling van koetsen en paarden van het Koninklijk Huis. Uit de herbenoeming van Joseph Sielart als stadspikeur valt op te maken dat het complex mede werd gebruikt als stadsmanege; wellicht gold dit alleen voor de rijzaal.
Waarschijnlijk hebben in deze periode geen of slechts ondergeschikte verbouwingen plaatsgevonden, want aan het einde van de termijn van de stadspikeur Joseph Sielart (1803-1814 en 1823-1840) bleek het complex in een slechte bouwtechnische toestand. Omdat Sielart hiervoor verantwoordelijk werd gehouden, werd hij gekort op zijn honorarium.[6] In de periode 1835-'40 moeten wel enige werkzaamheden zijn uitgevoerd, want daarvoor is van stadswege een bedrag van *f* 500,00 toegezegd.

Uitbreiding van de stallen (1844-'45)
Sedert 1814 was de manege in gebruik als stalling voor koetsen en rijtuigen van het Koninklijk Huis. En hoewel het complex al in 1823 eigendom was geworden van de stad, zag het er tot in de jaren dertig van de 19de eeuw niet naar uit dat het ook (volledig) ter beschikking zou komen van de stad. Aan het einde van de jaren dertig werden daarom plannen gemaakt voor het bouwen van een nieuwe stadsmanege. Hiertoe kocht de stad in 1839 een terrein aan de Scheveningseweg (*f* 12.000,--) en stelde een krediet ter grootte van *f* 35.000,-- beschikbaar. In 1840 wijzigden de plannen, toen de Koning bereid bleek om de manege aan de Kazernestraat aan de stad beschikbaar te stellen in ruil voor bouwgrond voor de Koninklijke Stallen. De Raad besloot hier op in te gaan en kocht de door de Koning gewenste bouwgrond bij de Scheveningsebrug. Financiële problemen van het Rijk verhinderden uitvoering van dit voornemen, zodat de Manege alsnog niet ter beschikking van de stad kwam. Ook het plan om de Koninklijke Stallen te bouwen op het terrein van de Oranjekazerne ging niet door. Uiteindelijk werd een oplossing gevonden in 1844. De Stad kreeg weer beschikking over de manege, nu niet in ruil voor de bouw van Koninklijke Stallen maar voor de bouw van een gymnastieklokaal voor de manschappen in de Oranjekazerne. Bovendien werd afgesproken de manege op te knappen en uit te breiden. In de notulen van het gemeentebestuur is hierover op 12 juni 1844 de volgende tekst opgenomen: "*De burgemeester heeft kennis genomen dat aan Z.E. Achtbare vanwege den Koning zijn ter hand gesteld al de onder Z.M. berust hebbende sleutels van de Manege Achter de Stallen, en aan de daarbij behoorende koetshuis, stallingen, woning en verdere gebouwen, met kennisgeving, dat dezelve thans geheel ontruimd zijn en hiermede geheel ter vrije beschikking en gebruik van het Stedelijk Bestuur gesteld worden, terwijl Z.M. vertrouwt dat nu ook van de zijde der Stad in een locaal voor de exercitiën en voor gymnastische oefeningen op den grond der kazerne voorzien zal worden.*"[7]
In de periode 1844-'45 is het complex grondig verbouwd. Het manegecomplex kreeg een eigen binnenterrein, dat werd afgescheiden van het kazerneterrein. Hiervoor werd de oude muur achter de zuidelijke stalvleugel gesloopt. Het nieuwe terrein werd omgeven door een circa 2,2 meter hoge muur, die als onderbouw van het koetshuis uit 1904 bewaard is gebleven. De zuidvleugel werd gewijzigd, waarbij een groot deel van de begane grond van de woning werd toegevoegd aan het koetshuis en de stallen. Het valt aan te nemen dat toen ook de vensters in de noordoostgevel van de woning zijn dichtgezet. In de noordelijke kopgevel van de woning zijn vier nieuwe vensters aangebracht.

[6] Pars 2006, pag. 14.
[7] Haags Gemeentearchief (HGA), beheernr. 352-01 (gemeentebestuur), inv.nr. 59 (notulen).

Verder werd het complex uitgebreid met een L-vormige vleugel, die aansloot tegen de noordoost- en noordwestgevel van de rijzaal. Van deze nieuwbouw is alleen nog de vleugel tegen de noordoostgevel van de rijzaal herkenbaar, de westelijke stalvleugel. Dit is een tweelaags gebouw met een zadeldak, waarvan de begane grond een reeks paardenstallen bevat en de eerste verdieping met open kap een hooizolder. De dwarsvleugel tegen de noordwestgevel van de rijzaal is bij een latere verbouwing onderdeel geworden van de rijzaal (1904). In de oorspronkelijke opzet moet sprake zijn geweest van een tweelaags gebouw met een schilddak, haaks op de westelijke stalvleugel. De begane grond van dit gebouw bevatte stallen, de eerste verdieping een tribune voor het publiek. Uit de rekeningen zijn enkele namen van leveranciers en ambachtslieden bekend, waaronder de stucadoor Beretta. In de late 18de eeuw en 19de eeuw hebben diverse stucadoors met deze naam in Den Haag gewerkt, waaronder Petrus Augustus Beretta (1805-1866).[8]

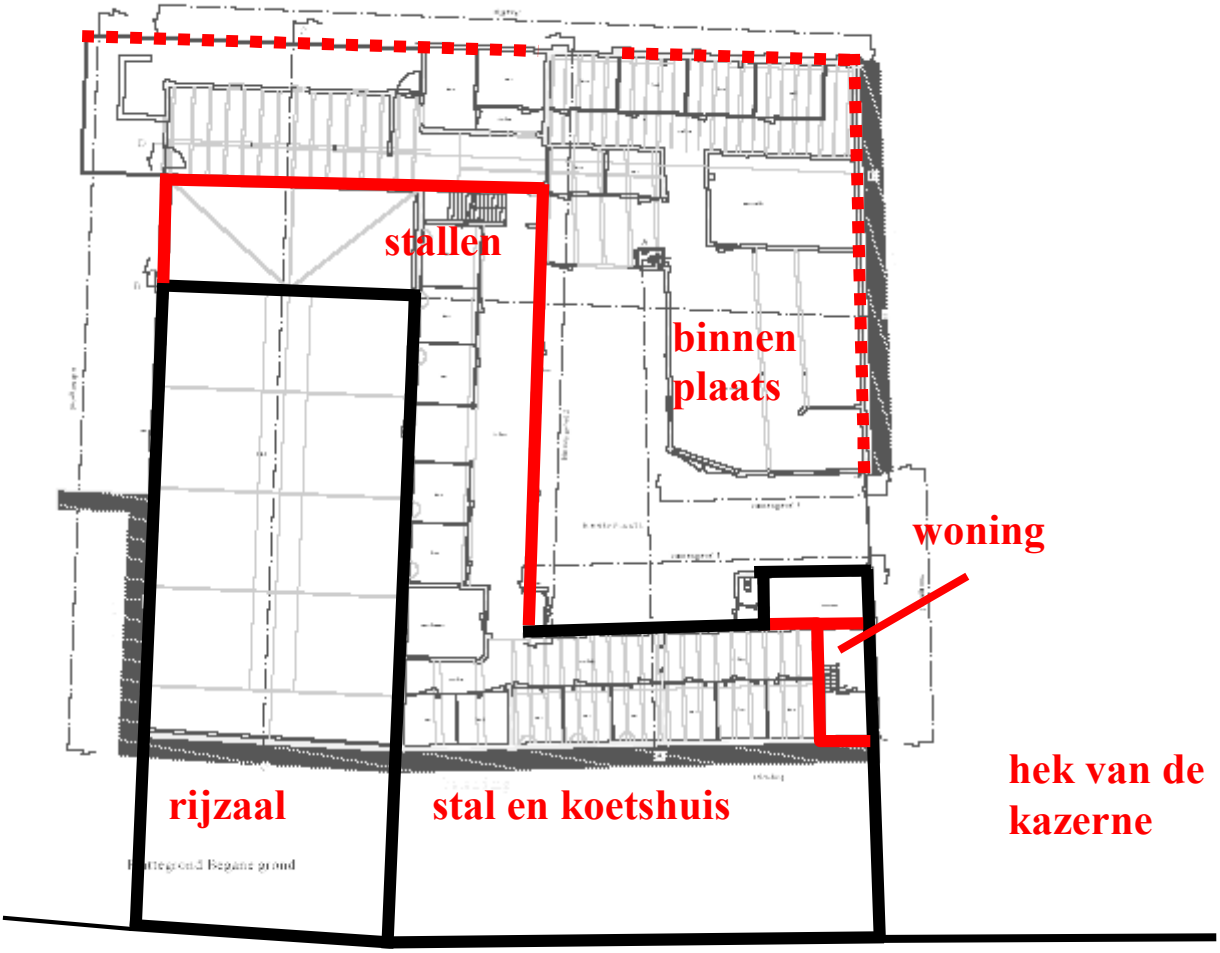

Achter de Stallen/ Kazernestraat

De wijzigingen uit 1884-'45, ingetekend op een opmetingsplattegrond van Rappange & Partners Architecten bv. Uit deze periode stamt de L-vormige stal, bestaande uit de noordelijke en westelijke stalvleugel. In de noordelijke stalvleugel bevond zich een toeschouwerruimte. De woning is verbouwd, waarbij de vensters in de noordoostgevel (rechts) zijn dichtgemetseld en nieuwe vensters in de noordwestgevel zijn aangebracht. De nieuwe binnenplaats wordt omgeven door muren (onderbroken lijn).

[8] W. Freling, *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17e en 18e eeuw*, Leeuwarden/ Mechelen 1993.

In de tweede helft van de 19de eeuw heeft regulier onderhoud plaatsgevonden, waarvan diverse (verzamelbestekken zijn bewaard gebleven. Meestal geschiedden deze 'vernieuwingen en reparatien' in combinatie met de 'kazernen, maneges, stallen een aangehoorigheden'.

Bouw van het Quarantainegebouw (circa 1880)
Omstreeks 1880 werd aan de noordzijde van het terrein een vrijstaand stalgebouw (gebouw 4) gerealiseerd, dat gebruikt werd als quarantaineafdeling. Dit gebouw had vier stalplaatsen.

Vernieuwing van de kap van de rijzaal (1884)
Kort na 1884 heeft de rijzaal een nieuwe kap gekregen.[9] Helaas is het bestek voor deze verbouwing niet bewaard gebleven, wel een ouder bestek voor het 'leveren en stellen van eenen Nieuwe Bekapping boven de Manège van Stadsrijschool'. Dit oudere bestek ging uit van een houten kap. Er werd echter gekozen voor een ziende overkapping met ijzeren Polonceauspanten, houten gordingen en een houten beschot. Goedkeuring voor uitvoering van de werkzaamheden werd verkregen in de vergadering van B&W van 30 mei 1884.[10] Na onderhandse aanbesteding werd dat werk uitgevoerd door de firma L.J. Enthoven en Zoon voor *ƒ* 7145,56. In de notulen van de vergadering van B&W van 30 mei 1884 is secondair bijgeschreven dat het werk behoorlijk is opgeleverd op 23-09-1884.

Sloop en nieuwbouw (1904)
In de gemeenteraadsvergadering van 24 juni 1902 werd een voorstel tot opheffing van de stadsrijschool en privatisering van de manege behandeld, ingebracht door het college van Burgemeester en Wethouders (2/6 juni 1902/nr.459). Volgens B&W waren er "*in den tegenwoordigen tijd geen redenen* [...] *bij te brengen, welke voor het voortbestaan van eene rijschool, van de Gemeente uitgaande, pleiten. Zij zijn van oordeel dat de exploitatie van zoodanige inrichting vrijelijk aan het particulier initiatief kan worden overgelaten, waarvan de tattersall aan de Kanaalweg, welke door bijzondere personen is opgericht en geexploiteerd wordt, ten bewijze kan strekken.*" De gemeenteraad vond het voorstel onvoldoende onderbouwd en wenste een nadere toelichting. In het voorstel van 2 februari 1903 had het college dit gedaan: "*Na daaromtrent met de Commissien voor de Plaatselijke Werken en Eigendommen en voor de Gemeentefabrieken voor gas en electriciteit, zoowel als met de Commissie van toezicht over de Stads-Rijschool te zijn getreden, zou in overeenstemming met die Commissieen over het gebouw in dier voege kunnen worden beschikt, dat daarvan een deel, onmiddellijk grenzende aan het hulpkantoor der Gemeentegasfabriek, ten behoeve van noodzakelijke uitbreiding van dat kantoor wordt afgenomen, zonder dat dit aan eene exploitatie van het overblijvende grootste deel als rijschool in de weg staat, en dat dit laatste deel als rijschool wordt verpacht. Tweeledig is alzoo de bestemming aan het gebouw te geven. Deze wijze om over het gebouw te beschikken, is, naar Burgemeester en Wethouders meenen, voor de Gemeente aannemelijk, daar het kleinste deel er van aan de Gemeentegasfabriek ten gebruike kan worden afgestaan tegen een huurprijs van ƒ 1200.- en het grootste deel kan worden verpacht tegen eene pachtsom van ƒ 1500.-, een en ander per jaar*".

Op die wijze werden dus twee vliegen in een klap geslagen. Niet alleen kon de rijschool op die wijze worden geprivatiseerd, maar tevens vond men op die wijze uitbreidingsmogelijkheden voor de kantoren, magazijnen en werkplaatsen van het naastgelegen hulpkantoor van de Gemeentegasfabriek. Dit hulpkantoor kampte al geruime tijd met ruimtegebrek, vanwege het

[9] HGA, 'Verslag toestand van de gemeente in 1884' (pag. 36): "*Eindelijk werd de houten bekapping der Stadsrijschool aan de Kazernestraat, die herstel eischte, vervangen door een ijzeren kap. Bij onderhandsche aanbesteding werd dat werk uitgevoerd door de firma L.J. Enthoven en Zoon voor ƒ 7145,56*".
[10] HGA, beheernr. 0353-01 (gemeente 1851-1936), inv.nr 518 (notulen 30 mei 1884).

toenemende aantal muntgasverbruikers. De zoon van de laatste directeur van de manege, de heer A. Krüger, bleek bereid om de manege te pachten voor *ƒ* 1500,-- per jaar. Voorwaarde was een pachttermijn van tenminste 10 jaar, aangezien hij op eigen kosten diverse verbouwingen en uitbreidingen had gepland. Dit werd niet als bezwaarlijk gezien "*vooral vanwege de groote onwaarschijnlijkheid, dat binnen tien jaren over de terreinen der Rijschool definitief beschikt zou moeten worden.*"
Op 17 februari 1903 stemde de gemeenteraad in met dit voorstel.[11]

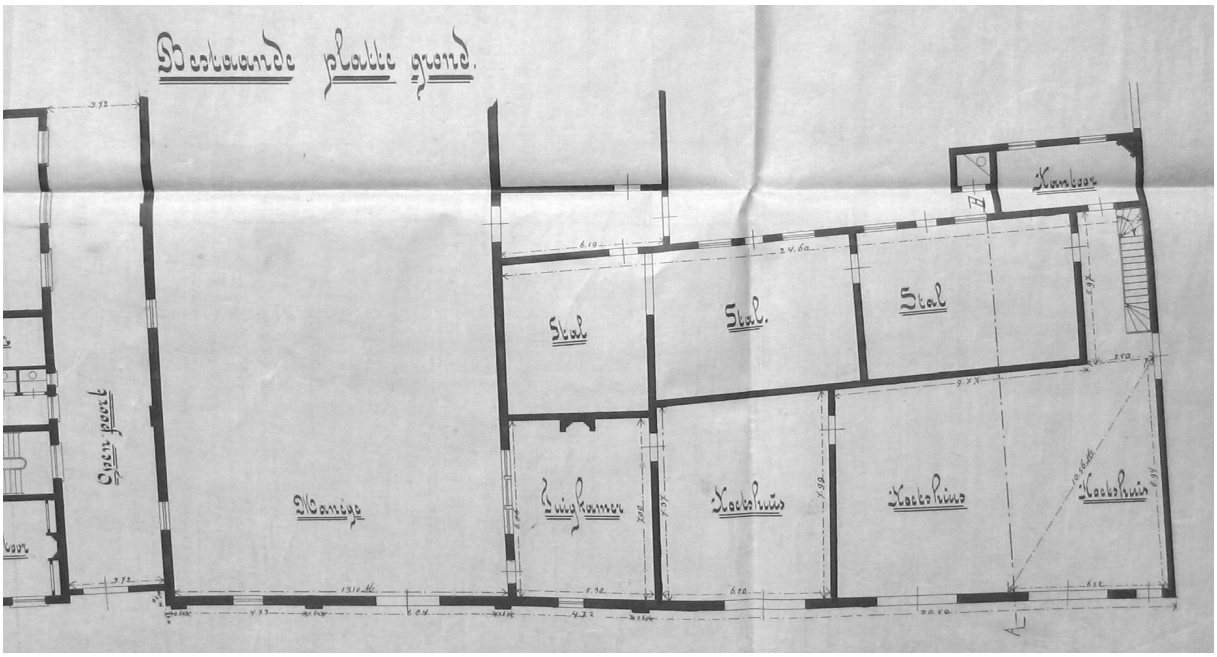

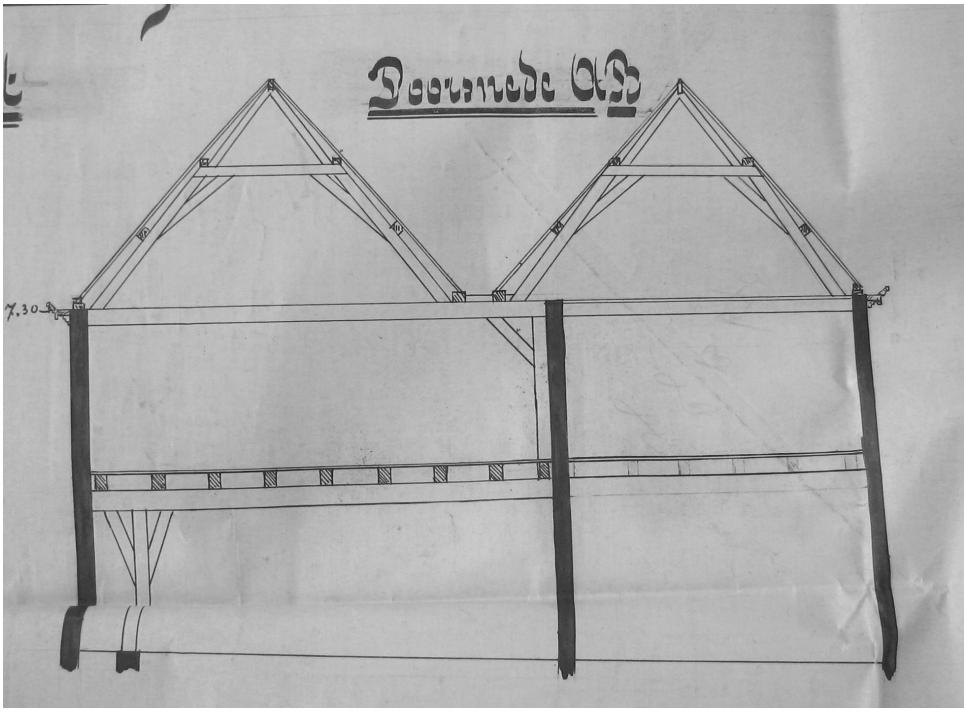

Plattegrond en dwarsdoorsnede van de bestaande toestand van de zuidvleugel van de manege in 1903, ingebonden tekening in het Haags Gemeentearchief (foto: W. Friso). [12]

[11] HGA, Gemeenteverslag 1903 (pag. 66).
[12] HGA, beheernummer 0505-01 (Archief Gemeentelijk Gasbedrijf 1875-1963), inv. nr. 670.

Het hulpkantoor van de gasfabriek uit 1904, oostelijke kopgevel (links) en voorgevel (rechts).

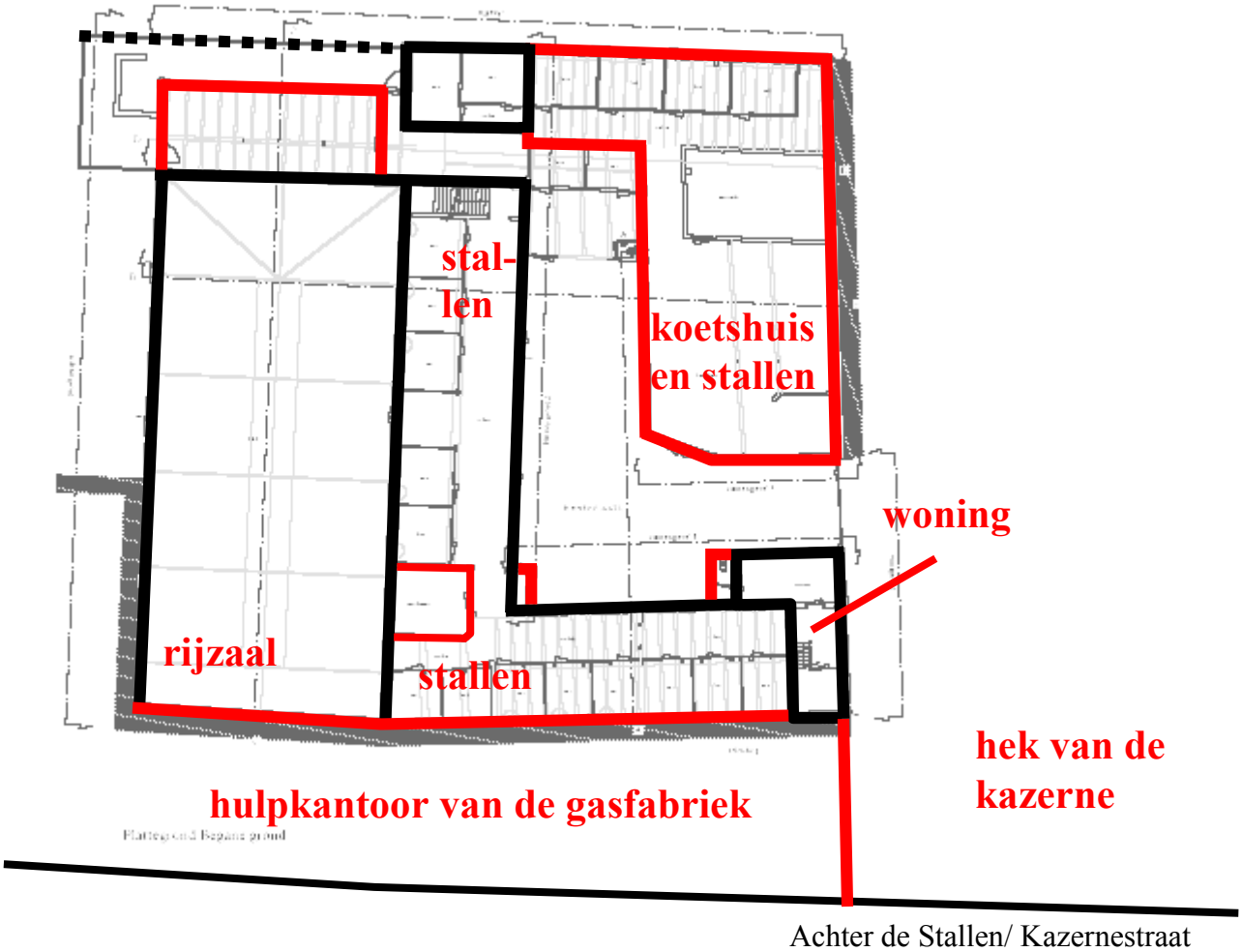

De aanpassingen in 1904, ingetekend op een opmetingsplattegrond van Rappange & Partners Architecten bv. Het voorste deel van het complex is gesloopt ten behoeve van het hulpkantoor van de gasfabriek. Het L-vormige gebouw aan de noordoostzijde is een koetshuis met stallen. Tegen de manege is een aanbouw tot stand gekomen, waarin een noodstal en de toeschouwerruimte.

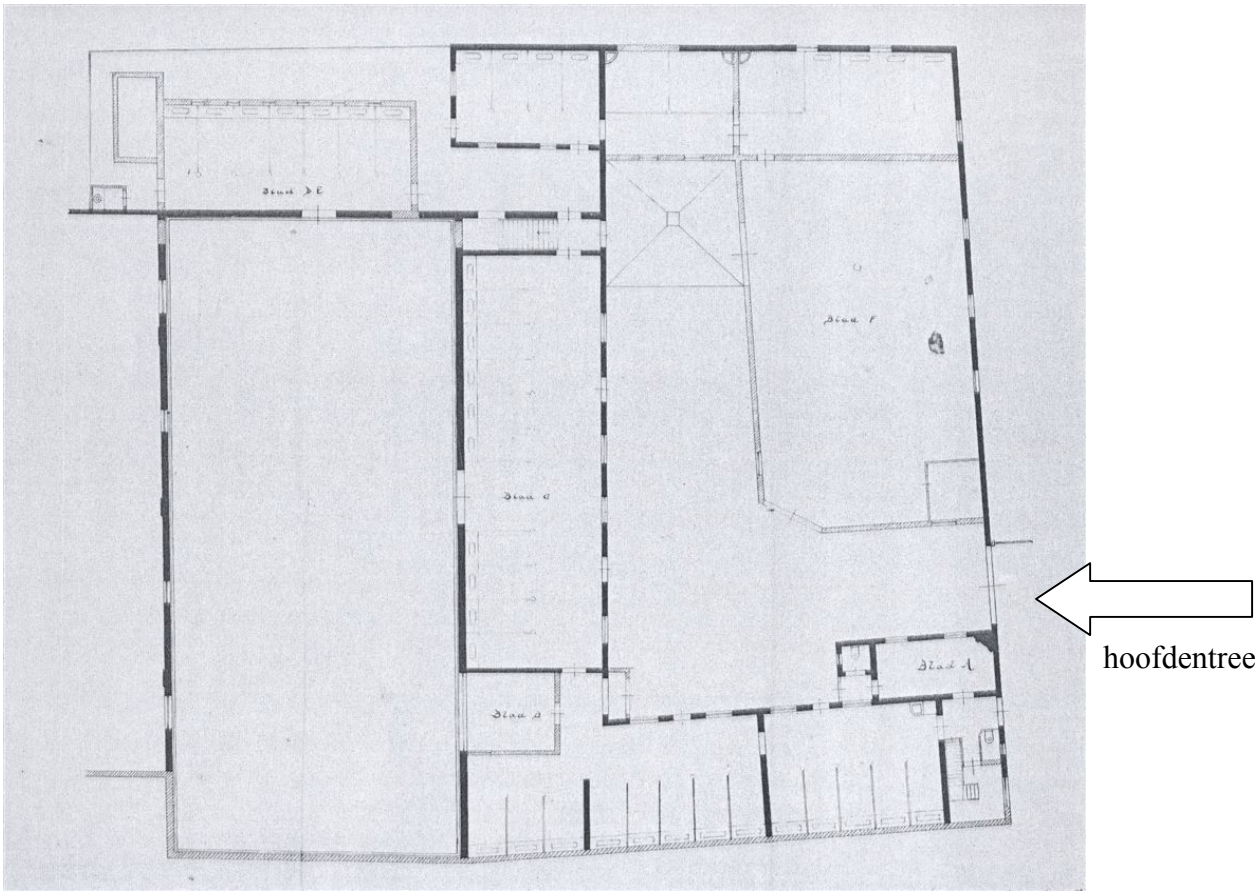

Overzichtsplattegrond voor de verbouwingen van 1904, tekening W.B. van Liefland (archief BWT). Op deze tekening staan verwijzingen naar de detailplattegronden. Op deze tekening staat de nieuwe muur tussen de manege en het hulpkantoor van de gasfabriek aan de onderzijde aangegeven, het hulpkantoor niet. De pijl markeert de hoofdentree aan de Bibliotheekstraat.

In 1904 werd het voorste deel van de manege gesloopt om plaats te maken voor een nieuw hulpkantoor van de gemeentelijke gasfabriek.[13] Hierbij werd niet alleen de voorste beuk van de vleugel aan de Kazernestraat met alle stallingen voor de koetsen gesloopt, maar ook het voorste deel van de rijzaal. De sloop van de voorste beuk van de vleugel aan de Kazernestraat had nogal wat voeten in de aarde, omdat de muur op de begane grond niet midden onder kapconstructie stond. Dientengevolge moest het achterste zadeldak ingekort worden bij verhoging van deze muur. Ook moesten alle spantbenen worden ingekort en ondervangen door 'kreupele' stijlen. Nauwkeurige inspectie van de constructie maakt duidelijk dat hiervoor alle sporen, panlatten en pannen afgenomen zijn. De sporen zijn weer herplaatst, maar voor het overgrote deel een halve slag gedraaid (de onderzijde ligt nu boven). De indeling van de stallen in de achterste beuk hoefde niet te veranderen, Wel waren enige aanpassingen in de woning noodzakelijk, mede omdat de entree werd verplaatst. De entree kwam op de plaats van de trap uit 1844-'45; een nieuwe trap werd in de zuidwesthoek geplaatst.
Ter compensatie van de verloren ruimten voor stalling van koetsen werd in de noordoosthoek van het binnenterrein een nieuw koetshuis met stallen gebouwd, een éénlaags gebouw met een plat dak. Het gebouw kent een tamelijk sobere opzet en uitvoering. Voor de noordwest- en noordoostgevel werd eenvoudigweg de bestaande ommuring opgehoogd, de overige gevels zijn grotendeels uitgevoerd in hergebruikte baksteen. Deze hergebruikte steen werd aan het zicht onttrokken door een gepleisterde afwerking. Door sloop van de voorste travee was de rijzaal te klein geworden. Daarom werd deze aan de achterzijde uitgebreid, waarvoor de noor-

[13] HGA, stedelijke bestekken 1913, nummer 6.

delijke stalvleugel uit 1844-‘45 grotendeels werd gesloopt. Alleen gedeelten van de buitengevels bleven staan. De uitbreiding werd op dezelfde wijze overkapt als het bestaande deel van de rijzaal, waarbij bestaande spanten (van het gesloopte deel van de rijzaal) zijn hergebruikt. Tegen de noordwestgevel kwam een aanbouw tot stand, waarvan de begane grond stallen bevat en de eerste verdieping de kantine of toeschouwersruimte. Via een glaspui is de rijzaal vanuit deze toeschouwersruimte zichtbaar. Deze pui is samengesteld uit onderdelen van de oude glaspui (vermoedelijk 1844-‘45). De architect voor al deze verbouwingen was W.B. van Liefland.[14]

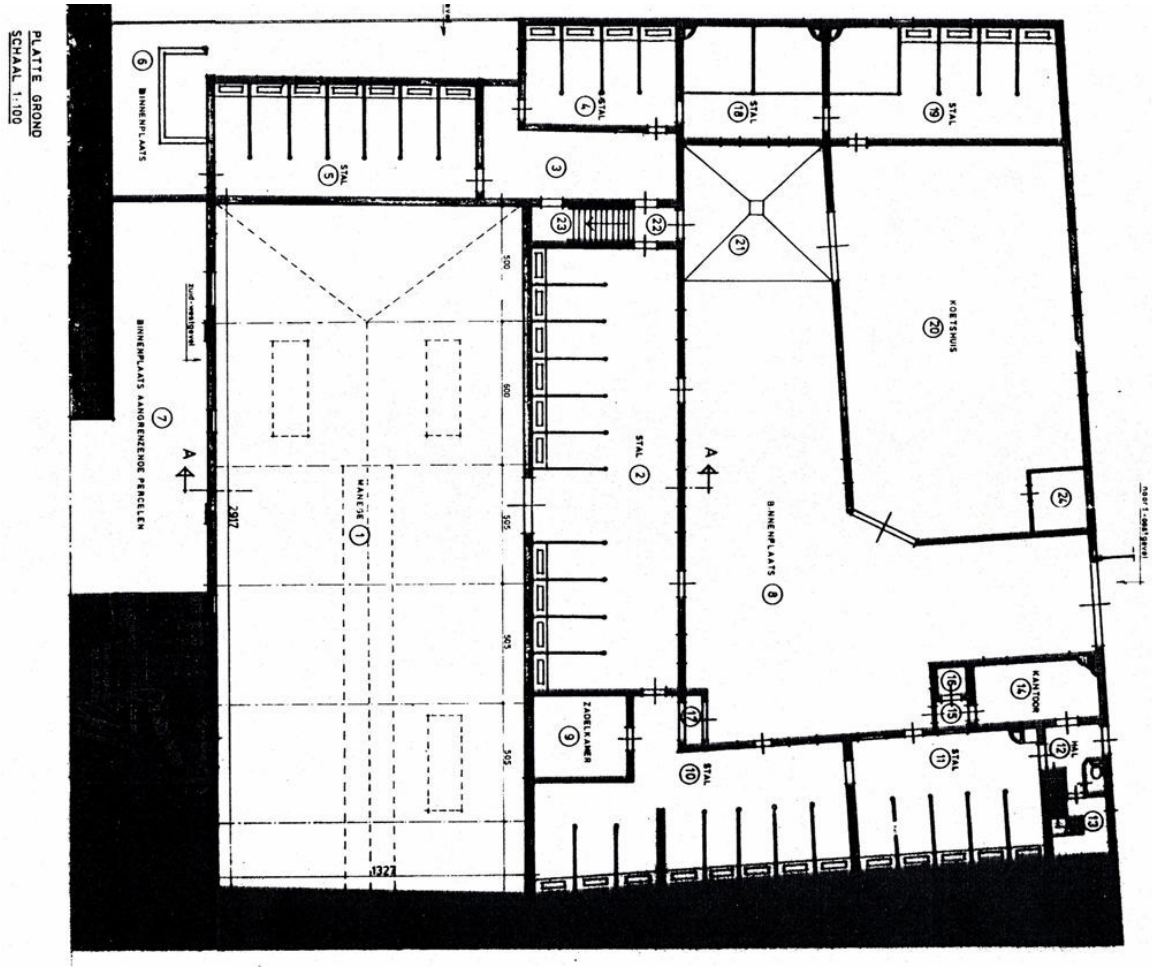

Plattegrond van de manege, bestaande toestand omstreeks 1980. Tekening van de gemeentelijke dienst Volkshuisvesting (archief BWT). Op deze plattegrond zijn de smalle paardenstallingen te zien, waarbij de paarden met het hoofd naar de muur stonden. Ingetekend zijn de voer- en drenkbakken. Daarboven bevonden zich de ijzeren hooiruiven, die vanaf de hooizolders gevuld konden worden. Bij de verbouwingen in de jaren tachtig zijn deze smalle paardenstallingen vervangen door bredere boxen, waar de paarden meer ruimte hebben. De paarden staan tegenwoordig veel langer op stal dan voorheen.

[14] H.P.R. Rosenberg e.a., *Architectuurgids Den Haag 1850-1940*, ’s-Gravenhage 1988 (pag. 327): Wilhelmus Bernardus van Liefland (1857-1919) was omstreeks 1900 één van de meest toonaangevende architecten in Den Haag, vooral bekend van gebouwen in Art Nouveaustijl. Zijn bekendste gebouwen zijn de Pier (1900-‘01), het Circus (1903) en het Palacehotel (1903-’04) te Scheveningen. In het begin van de 20ste eeuw was hij lid van de Haagse gemeenteraad.

Aanpassingen interieur en renovaties (20ste eeuw)
Na 1904 hebben er weinig verbouwingen plaatsgevonden, afgezien van (periodieke) herstellingen, de overkapping van de wasplaats en modernisering van het interieur. Gaandeweg was er toch sprake van steeds meer achterstallig onderhoud. Daarom werd in 1980 besloten tot een renovatie van de rijzaal. De belangrijkste werkzaamheden bestonden in het aanbrengen van nieuw dakbeschot, het vernieuwen van de lichtkap en het vervangen van de zinken dakbedekking door 'fire screen shingles'. De zuidwestgevel kreeg een nieuwe pleisterafwerking, waarbij de bestaande deuren werden dichtgezet.

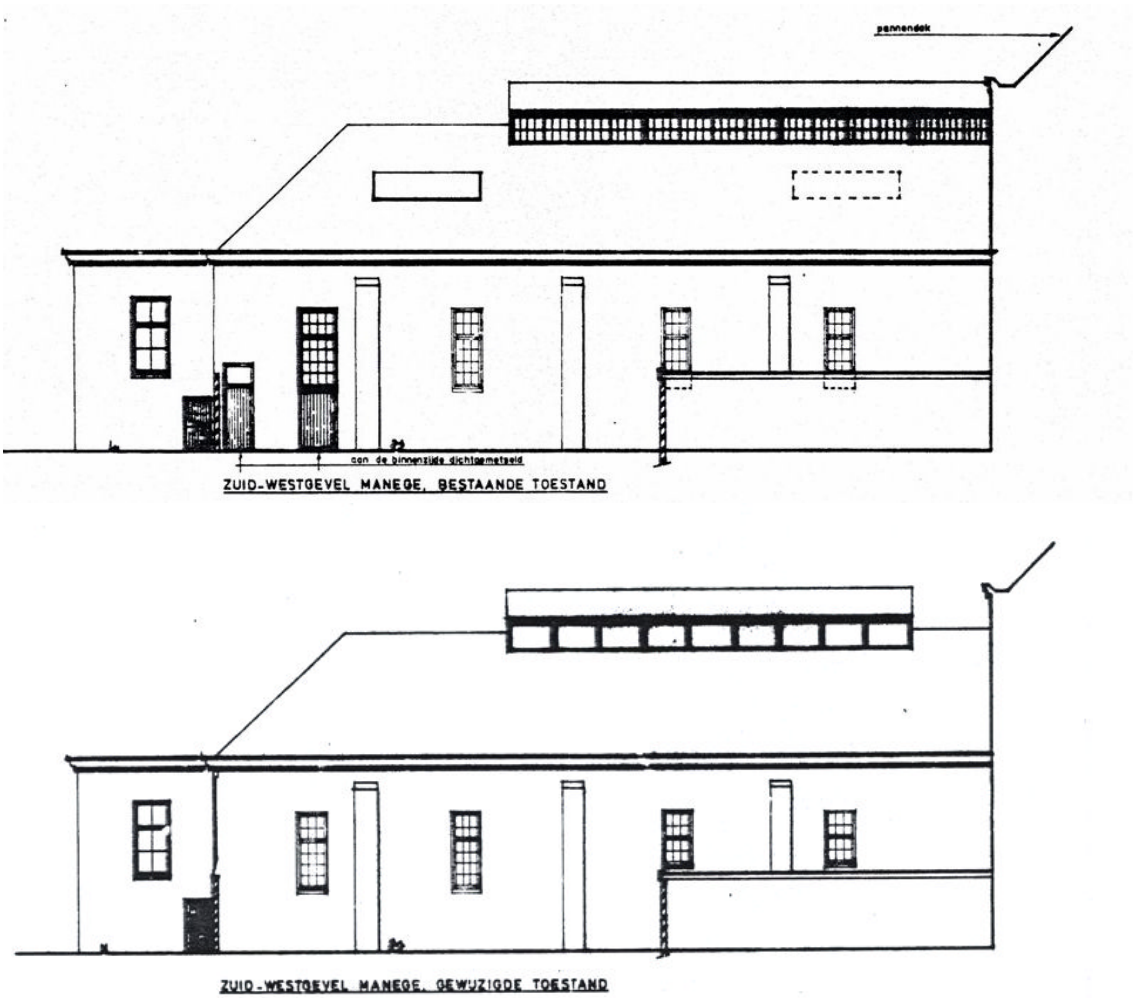

Zuidwestgevel van de rijzaal, bestaande toestand in 1980 (boven) en geplande verbouwing (onder). Tekening van de gemeentelijke dienst Volkshuisvesting (archief BWT). De lantaarn op het dak was reeds ingekort in de bestaande toestand. Bij deze verbouwing is niet alleen de lantaarn vernieuwd, maar ook het dakbeschot en de dakbedekking.

In 1986 volgde een herstel van de constructie en gevel van de westelijke stalvleugel. De balklaag boven de begane grond werd versterkt door het aanbrengen van een stalen onderslagconstructie op kolommen. Deze kolommen vormen tevens stijlen in de wanden van de nieuwe paardenboxen. Verder zijn de vloerdelen van de eerste verdieping vernieuwd en een plafond van gipsplaten aangebracht. Van de balklaag boven de eerste verdieping waren de opleggingen kennelijk dusdanig slechts dat gekozen werd om deze te versterken met stalen schoenen. Ook de gevel werd ingrijpend onder handen genomen, waarbij alle voegwerk is vernieuwd, diverse stukken metselwerk zijn ingeboet en alle ramen en deuren zijn vernieuwd.

De overige gebouwen werden niet onder handen genomen. Wel zijn daar de smalle paardenstallingen vervangen door veel grotere paardenboxen.
Sedert 1990 hebben diverse herstellingen en 'ad-hoc-verbouwingen' plaatsgevonden, onder leiding van de huidige gebruiker J. Bönnen. Door verwijdering van interieur-afwerkingen (verlaagde plafonds) uit de jaren vijftig en later kregen diverse ruimten weer iets van hun oude luister terug, zoals de kantine.

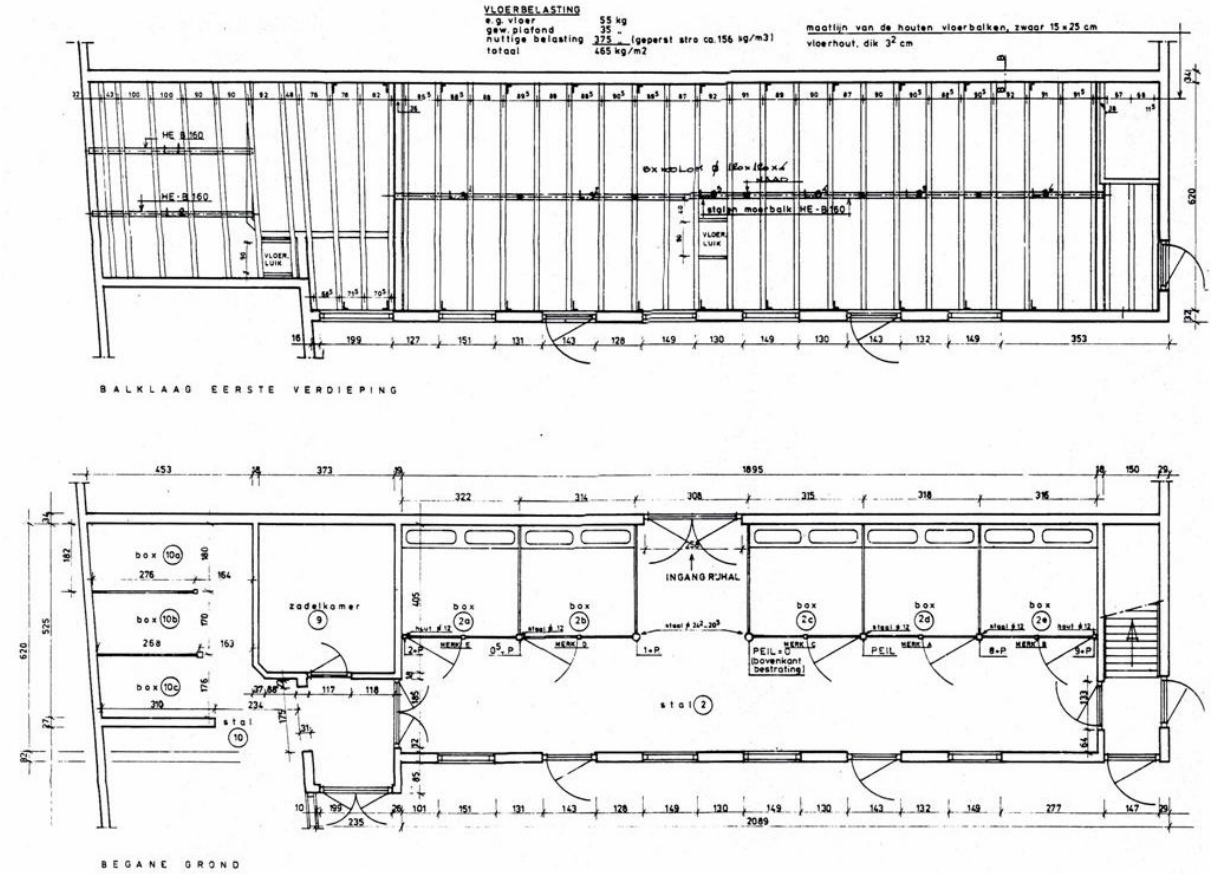

Twee plattegronden van de begane grond van de westelijke stalvleugel, renovatietekening uit 1986 van de gemeentelijke dienst Volkshuisvesting (archief BWT). Op de bovenste plattegrond is de projectie van de balklaag zichtbaar. Bij deze renovatie is een nieuwe onderslagconstructie gemaakt, die tevens de scheiding vormt tussen de boxen en stalgang. Elke paardenbox bestaat uit twee stallingplaatsen.

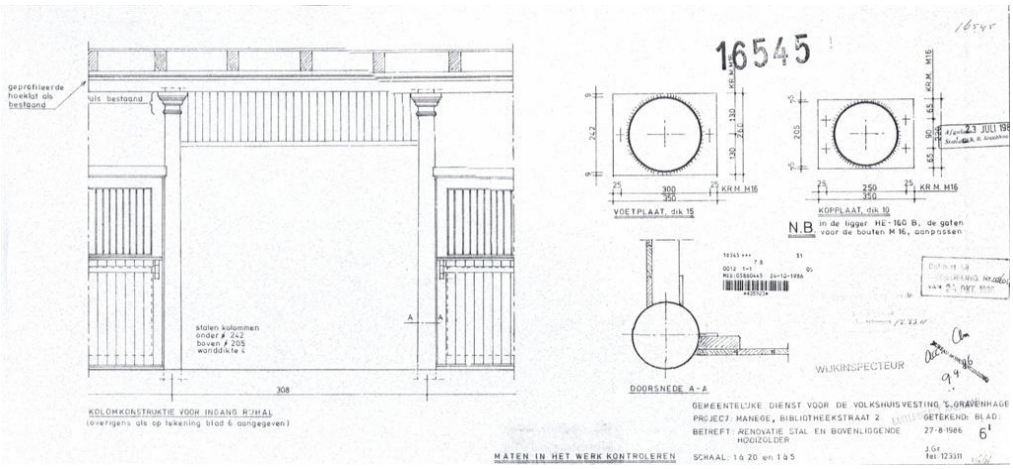

Vooraanzicht en details van de kolommen onder de onderslagbalk in de westelijke stalvleugel, renovatietekeningen van de gemeentelijke dienst Volkshuisvesting uit 1986 (archief BWT). De kolommen zijn vernieuwd in staal, waarbij kapitelen conform bestaand zijn aangebracht.

Aanduiding van de bouwfasen, ingetekend op de opmetingsplattegrond van de begane grond door Rappange & Partners Architecten bv.

4. Beschrijving

4.1. Opbouw van het complex

De Manege ligt op een min of meer rechthoekig binnenterrein achter de bebouwing aan de Kazernestraat en Willemstraat. De ontsluiting bevindt zich op een pleintje aan de Kazernestraat, genaamd de Bibliotheekstraat. Dit pleintje is een restant van de overtuin van het huis Huguetan, Lange Voorhout 32a-36, dat nu als voorruimte en parkeerplaats voor het kantoor van de Hoge Raad functioneert.

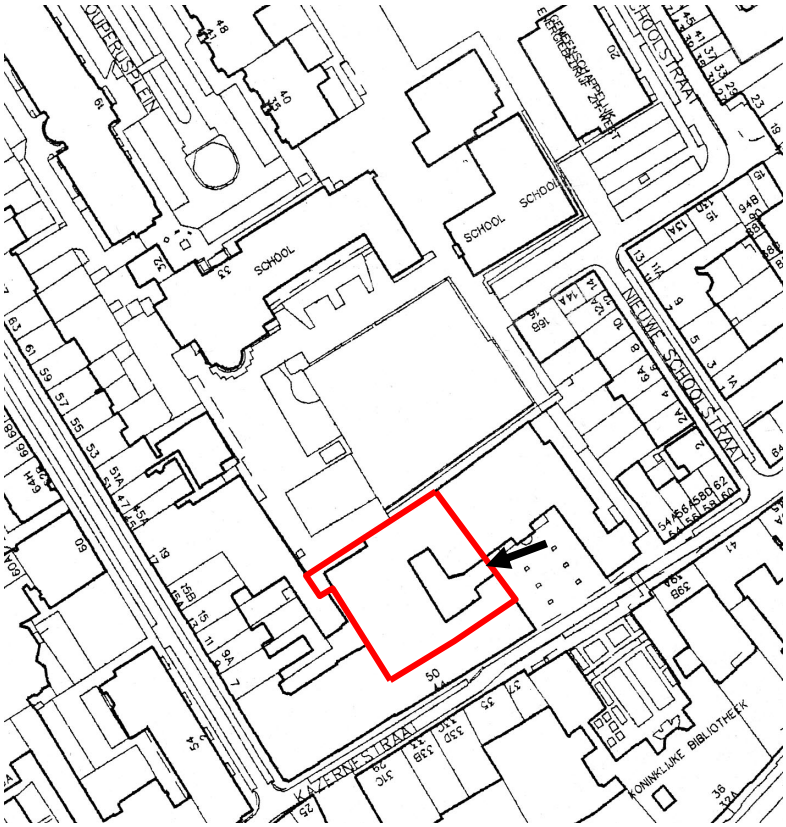

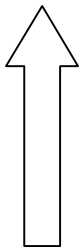

Situering van het manegecomplex, tekening van de Gemeente Den Haag (1996). De pijl markeert de hoofdentree. Deze kaart is georiënteerd op het werkelijke noorden (bovenzijde).

De manege heeft een tamelijk complexe opbouw. Kern van het complex is de rijzaal, een rechthoekig éénlaags gebouw met een zadeldak met schildeind (noordzijde). Op de nok van dit gebouw bevindt zich een korte lantaarn.
Tegen de noordoostgevel staat een L-vormig gebouw, dat in twee fasen tot stand is gekomen. Het oudste gedeelte is de zuidelijke stalvleugel (XVIIIc), een tweelaags gebouw met een asymmetrisch zadeldak. Deze zuidelijke stalvleugel wordt afgesloten door een korte dwarsbouw, dat een restant is van de oorspronkelijke woning (XVIIIc). De dwarsbouw is een rechthoekig gebouw met een zadeldak met schildeind (noordzijde). In de bouwmassa en kapvorm is dit gebouw als zelfstandig onderdeel te herkennen, in de plattegronden zijn de woning en zuidelijke stalvleugel met elkaar vervlochten. Haaks op de zuidelijke stalvleugel sluit de westelijke stalvleugel aan (1844-'45), een tweelaags gebouw met een zadeldak met schildeind (noordzijde). Deze westelijke stalvleugel staat tegen de noordoostgevel van de rijzaal.

Tegen de noordwestgevel van de rijzaal staat een tweelaags aanbouw met een plat dak (1904). Deze aanbouw bevat een (nood)stal en de kantine (toeschouwerruimte). Deze kantine is bereikbaar via een trap in de westelijke stalvleugel, die uitkomt op een voorportaal. Dit voorpor-

taal bevindt zich in een aangehangen aanbouw, rustende op stalen balken tussen de westelijke stalvleugel en de quarantainestal. Deze aanbouw heeft een plat dak.

De quarantainestal was aanvankelijk een zelfstandig gebouw aan de rand van het complex, bestaande uit één bouwlaag met een zadeldak. Bij de verbouwing in 1904 raakte dit gebouw geheel ingebouwd.

In de noordoosthoek van het terrein staat een L-vormig, eenlaags gebouw, dat als koetshuis met paardenstallen functioneerde (1904). De noordvleugel van dit gebouw (stallen) sluit aan tegen de quarantainestal. In de hoek tussen de quarantainestal en westelijke stalvleugel bevond zich de wasplaats, die secondair is overkapt en vervolgens werd voorzien van een afsluitende wand. Op die wijze werden extra stallen aan het complex toegevoegd.

Op de open binnenplaats aan de noordwestzijde bevond zich een mestbergplaats, een 'kuil' met een L-vormige muur (1904). Deze mestbergplaats is geheel overwoekerd.

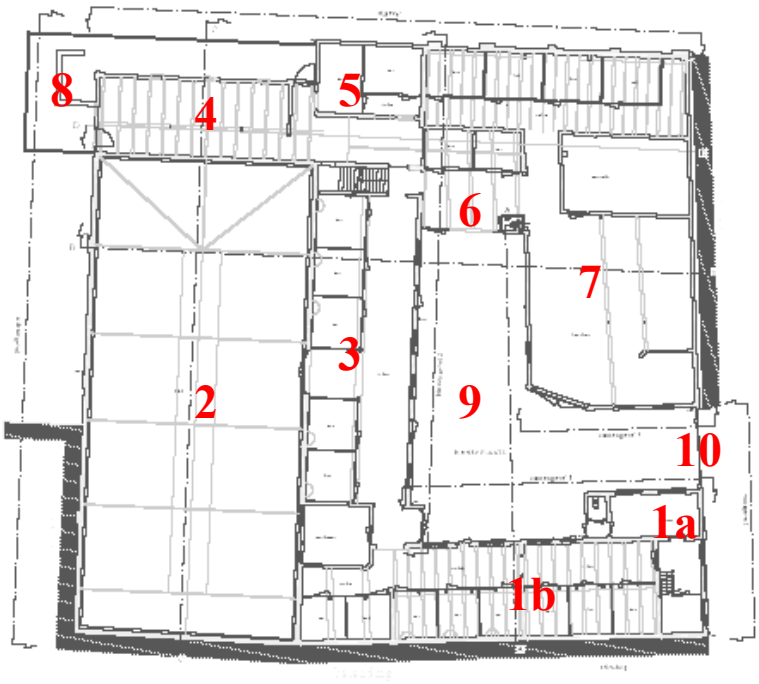

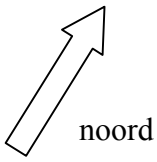

1a. woning (tuinmanswoning)
1b. zuidelijke stalvleugel
2. rijzaal (manege)
3. westelijke stalvleugel
4. aanbouw
5. quarantainestal
6. overbouwde wasplaats
7. stal en koetshuis
8. mestplaats of 'kuil'
9. binnenplaats
10. hoofdentree

Aanduiding van de gebouwen, ingetekend op de opmetingsplattegrond van Rappange & Partners architecten BV.

4.2. Zuidvleugel (woning en zuidelijke stalvleugel)
Het oudste deel van de manege is in het derde kwart van de 18de eeuw gekomen als woning (voor de tuinman), koetshuis en paardenstalling en rijzaal. De rijzaal wordt als zelfstandig gebouw omschreven. Bij de verkenning van 2000 werd vermoed dat de woning en de zuidelijke stalvleugel in twee fasen waren gebouwd, maar uit het archiefonderzoek van H. Pars en W. Friso en deze bouwhistorische opname is dat onjuist gebleken.

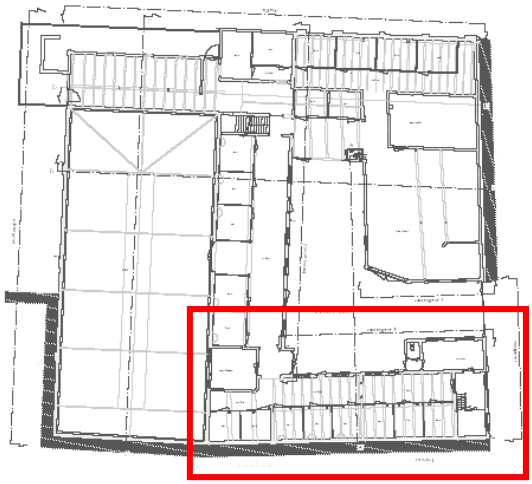

De woning had in eerste opzet een representatief front aan de 'overtuin' van het Huis Huguetan, waarbij de gevel was verdeeld in vijf venster-assen. Dit front is nog herkenbaar op foto's uit circa 1900, hoewel de vensters zijn dichtgemetseld. Bij de verbouwing van circa 1845 is de begane grond van de woning gereduceerd tot enkele ruimten. Als compensatie hiervoor werd een deel van de hooizolder in gebruik genomen als woonruimte. Ten behoeve van de bouw van de westelijke stalvleugel in 1844-'45 werd het westelijke deel van de noordwestgevel gesloopt. De oude aansluiting van deze gevel op de rijzaal en de aanpassingen in de kapconstructie vallen nog te herkennen. In 1904 zijn de opzet en indeling nogmaals grondig gewijzigd, toen het voorste deel van het gebouw werd gesloopt.

Bouwmassa
De zuidvleugel is een langgerekt L-vormig gebouw, samengesteld uit de woning en de zuidelijke stalvleugel. De zuidelijke stalvleugel is een langgerekt, tweelaags gebouw met een (asymmetrisch) zadeldak, dat aansluit op de daken van de belendende bebouwing. Haaks op deze stalvleugel sluit de woning aan, bestaande uit twee bouwlagen met een schilddak. Op de daken liggen gesmoorde opnieuw verbeterde Hollandse pannen.

Gevels
De noordoostgevel van de woning is een sobere tweelaags lijstgevel van oranjerode baksteen, gemetseld in kruisverband.[15] De originele hoekverbanden bevatten klezoortjes. Hieruit valt op te maken dat de vier rechthoekige nissen met grijs geschilderd pleisterwerk tot de oorspronkelijke opzet van de gevel behoren.[16] De onder- en bovenzijde van de nissen zijn afgezet met halfsteens rollagen. De rechterhoek van de gevel, de hoek met de achtergevel is ook origineel.

[15] Het baksteenformaat bedraagt 18-19 x 9-9½ x 4-4½ cm, de tienlagenmaat 47½ cm.
[16] De rechternegge van het rechter venster op de begane grond is nieuw ingeboet, waarbij eveneens klezoortjes in de hoekverbanden zijn toegepast. De 'nieuwe' steen heeft een iets paarsere kleur. Waarschijnlijk is dit gebeurd bij het slopen van de vensters in deze gevel en het dichtzetten van de vensteropeningen (1844-'45).

Uit het verhakte metselwerk valt op te maken dat de linker hoek van de gevel (zuidzijde) niet origineel is. Op oude foto's valt te zien dat deze gevel aanvankelijk veel breder was en verdeeld in vijf venster-assen. De hoofdentree bevond zich in de midden-as. Deze gevel behoorde bij een representatieve, 18de-eeuwse woning, vermoedelijk de tuinmanswoning (van het huis Huguetan). In de 19de eeuw werd het grootste deel van de begane grond van deze woning ingericht als koetshuis. In die fase zijn de originele vensters dichtgemetseld. Vermoedelijk bleef alleen de voordeur in gebruik.

Bij de verbouwing van 1904 werd de gevel ingekort. Toen kreeg de gevel een nieuwe indeling. Het deurkozijn met de bijbehorende omlijsting werd in de penant tussen beide dichtgemetselde vensters geplaatst. Vanwege de grote breedte van deze deur werden ook gedeelten van deze (dichtgemetselde) vensters doorsneden. Het deurkozijn stamt uit de 18de eeuw, wellicht inclusief de omlijsting. De omlijsting is opgebouwd uit pilasters met basement, spiegelvelden en kapitelen (18de eeuw?). Deze kapitelen maken deel uit van de lijst, die is opgebouwd uit een architraaf, fries en kroonlijst. De tweepaneelsdeuren stammen waarschijnlijk uit de vroege 19de eeuw, evenals het zesruitsbovenlicht. Links in de gevel zijn twee kozijnen met negenruitsschuiframen geplaatst, één op de begane grond en één op de eerste verdieping (3 x 2/ 3 x 1). En in de penant tussen de vensternissen op de eerste verdieping is een klein venster aangebracht, voorzien van een (liggend) zesruitsdraairaampje.

Noordoostgevel van de woning (links) en herplaatste voordeur met omlijsting (rechts).

De noordwestgevel van de woning is een tweelaags lijstgevel, opgetrokken uit handvormbaksteen in kruisverband. [17] In de beide hoeken zijn klezoortjes in de hoekverbanden te zien, waaruit geconcludeerd kan worden dat deze gevel tot de 18de-eeuwse opzet behoort. Opvallend is dat het onderste gedeelte van de hoek aan de rechterzijde (westzijde) geen klezoortjes bevat. Hier loopt het originele metselwerk verder door als onderdeel van de zijgevel van de

[17] Het baksteenformaat bedraagt 18-19 x 8½-9 (9½) x 4 cm, de tienlagenmaat 47½-48½ cm.

aanbouw (entreeportaal en toilet, 1904). Overigens is het overgrote deel van de zijgevel van dit toilet uitgevoerd in een paarsere baksteen uit 1844-'45. Dit metselwerk wordt afgedekt door een hardstenen dekplaat (1844-'45). Precies in het verlengde van dit muurfragment is een scherp niveauverschil in de bestrating zichtbaar, vermoedelijk vanwege een onderliggende fundering. Hieruit valt te concluderen dat er in de 18de-eeuwse situatie een (tuin)muur op de noordwestgevel van de woning aansloot. In 1844-'45 is de tuinmuur gesloopt en de gevel aangeheeld in een paarsere baksteen (dezelfde baksteen als de herstelling in de noordoostgevel). Deze aanheling houdt rekening met een aanbouw, vermoedelijk een toilet.
De vensters in deze gevel zijn eveneens omstreeks 1845 toegevoegd, als vervanging van de vensters in de voor- of noordoostgevel. De ramen zijn waarschijnlijk gemoderniseerd in 1904. Op de begane grond bevinden zich twee vensters met schuiframen, waarvan zowel het onderraam als bovenlicht slechts opgedeeld zijn door middel van verticale roeden. De schuifvensters op de eerste verdieping bevatten negenruitsschuiframen.

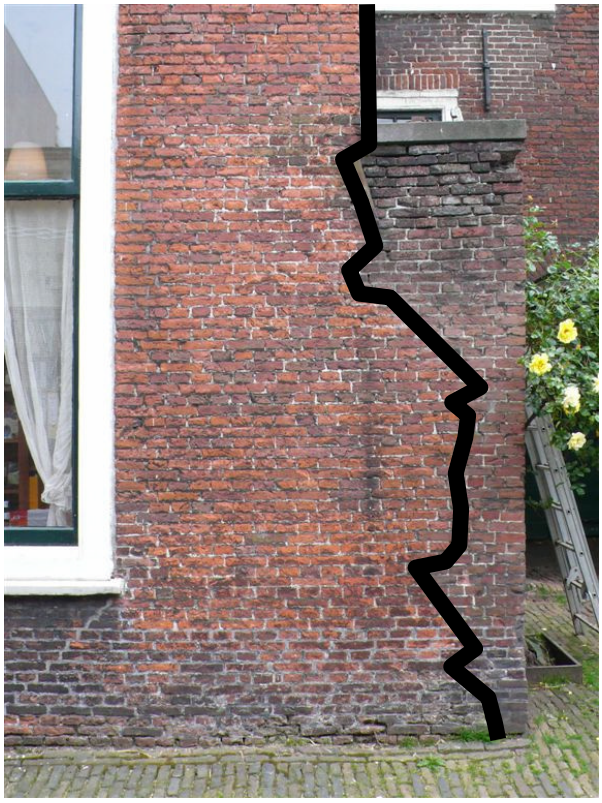

<u>Links:</u> de noordwest- en zuidwestgevel van de woning. De vier vensters in de noordwestgevel zijn secondair toegevoegd, waarschijnlijk in de periode 1844-'45.
<u>Rechts:</u> de rechterhoek van de noordwestgevel. In het onderste deel is een restant zichtbaar van de aansluitende (lagere) muur. Deze muur is gesloopt en aangeheeld in paarsere baksteen (1844-'45?).

De zuidwestgevel van de woning ligt enigszins terug ten opzichte van de hoek van het gebouw, waardoor de hoek van de noordwestgevel functioneert als een soort steunbeer (anderhalfsteens metselwerk). Deze opzet hoort ongetwijfeld tot de originele opzet, aangezien metselwerk, baksteen en gevelafwerking geen enkele aanwijzing geven voor een verbouwing. De gevel is opgetrokken uit oranjerode handvormbaksteen, gemetseld in kruisverband. Dit baksteenformaat is hetzelfde als de aangrenzende gevels.[18]
Tegen de begane grond staat een eenlaags aanbouw (toilet en entree), voorzien van een met zink gedekt plat dak. Deze aanbouw stamt in zijn huidige vorm uit 1904.

[18] Het baksteenformaat bedraagt 18½-19 x (8½) 9-9½ x 4 cm, de tienlagenmaat 48½-49 cm.

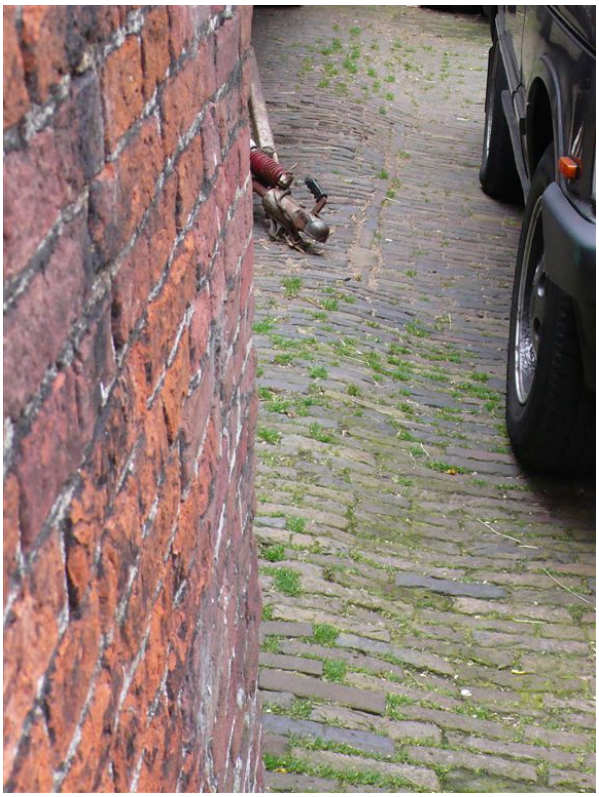

Ongelijke bestrating in het verlengde van de noordwestgevel van de woning, vermoedelijk ter plaatse van een oude muur.

Overzicht van de noordwestgevel van de woning (links) en de zuidelijke stalvleugel (rechts), gezien vanaf het platte dak van het koetshuis uit 1904.

Van de zuidelijke stalvleugel is alleen de noordwestgevel in het zicht; de overige gevels gaan schuil achter of maken deel uit van andere bebouwing. De noordwestgevel is een tweelaags lijstgevel, opgetrokken in schoon metselwerk van handvormbaksteen.[19] Het voegwerk is origineel. Ondanks het sterk verweerde karakter, valt nog wel te herkennen dat de lintvoegen een dagstreep hebben. Opmerkelijk is de verschillende uitvoering van de hoekverbanden ter plaatse van de vensters en deuren. Desondanks zijn deze hoekverbanden origineel. Opmerkelijk is ook het verschil met de hoekverbanden in de woning, die alle zijn uitgevoerd met klezoortjes. Waarschijnlijk heeft dit te maken met een statusverschil tussen de gevel van de woning (verzorgde uitvoering van het metselwerk met klezoortjes in de hoekverbanden) en de stallen (sobere uitvoering van het metselwerk met verschillende hoekverbanden). Boven de vensters bevinden zich halfsteensrollagen.

Op enkele plaatsen zijn afwijkingen in het metselwerk herkenbaar, namelijk bij enkele ankers van de balklaag boven de begane grond. Hakwerk in het metselwerk maakt duidelijk dat het brede tweelichtvenster op de eerste verdieping secondair is toegevoegd.

<u>Links:</u> korfboogvormige staldeur in de zuidelijke stalvleugel (18de eeuw), voorzien van een spiegelklampdeur. De duim- en grendelblokken zijn van hardsteen.
<u>Rechts:</u> één van de vensters op de begane grond. Het kozijn stamt uit de 18de eeuw, het bovenlicht met gietijzeren roedjes uit het midden van de 19de eeuw (1845?) en het onderraam uit de 20ste eeuw. Aan de rechterzijde is een fragment van het portaal naar de zadelkamer uit 1904 zichtbaar.

Twee korfboogvormige poorten geven toegang tot de stallen. Deze poorten zijn afsluitbaar door middel van opgeklampte deuren, aansluitende in steensponningen. De grendelblokken en duimblokken zijn uitgevoerd in hardsteen. Elk van deze poorten wordt geflankeerd door twee vensters, bestaande uit houten kozijnen met schuiframen. De huidige schuiframen stammen waarschijnlijk uit het midden van de 19de eeuw, wellicht uit 1845. In oorspronkelijke opzet

[19] Het baksteenformaat bedraagt 17½-19 x (8½) 9 x 3½-4½ cm, de tienlagenmaat 47-48½ cm.

waren deze schuiframen verdeeld in 28 ruiten (4 x 4/ 4 x 3). De roeden waren uitgevoerd in gietijzer, zoals valt te herkennen bij twee bovenlichten met een oorspronkelijke indeling. Het merendeel van de onder- en bovenramen heeft nu een vierruitsverdeling, waarbij opvalt dat de grootte van de ruiten verschilt. Het oostelijke venster is gehalveerd bij de bouw van een portaal tegen de achtergevel van de woning (1904). Recht boven de vensters op de begane grond bevinden zich bolkozijnen of tweelichtvensters, voorzien van zesruitsdraairamen. Slechts één van deze vensters heeft nog zijn oorspronkelijke profilering, de overige zijn bij herstellingen vereenvoudigd of betimmerd. Ook zijn veel van de ramen vernieuwd, waarbij geen profilering is toegepast. In verband met de herbestemming tot woonruimte is één van deze tweelichtvensters vervangen door een veel groter tweelichtvenster (1844-'45?). Dit venster heeft zesruitsschuiframen, die waarschijnlijk uit 1904 dateren. De schoorsteen stamt uit 1904.

Overzicht en detail van één van de tweelichtvensters op de eerste verdieping van de zuidelijke stalvleugel. Het kozijn stamt uit de bouwtijd (XVIIIc), het raam uit circa 1980. Kenmerkend is het profiel van het kozijn (links).

Het westelijke deel van de noordwestgevel van de zuidelijke stalvleugel werd in 1844-'45 aan het zicht onttrokken door de bouw van de westelijke stalvleugel. Op de begane grond bleef de gevel tot 1904 behouden als gangwand, op de verdieping werd de gevel gesloopt. In 1904 werd ook de begane grond van deze gevel gesloopt, toen de gang plaats moest maken voor de zadelkamer.

Begane grond van de woning
Met de verbouwingen van 1844-‘45 is de begane grond van de woning sterk gereduceerd ten koste van de stallingruimten voor koetsen en de paardenstallen (zuidelijke stalvleugel). En in 1904 hebben aanpassingen plaatsgevonden. In de huidige opzet kunnen op de begane grond alleen de entreehal met trappenhuis en de kantoorruimte tot de woning worden gerekend.

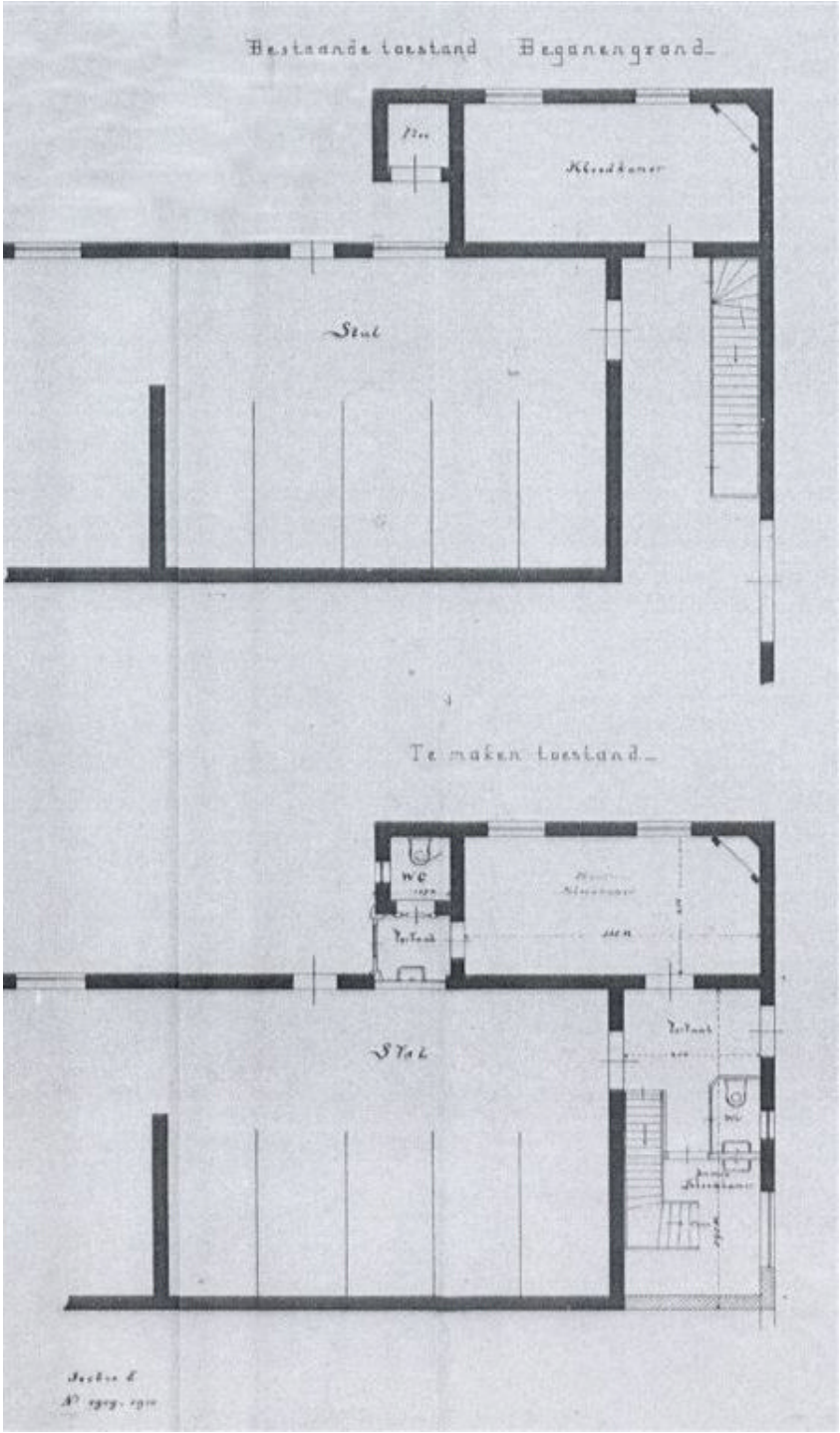

Detailplattegrond van de begane grond van de woning, bestaande toestand en nieuwe toestand in 1904 door W.B. van Liefland (Archief BWT). Bij de verbouwing is de trap verplaatst.Deze trap stond in de bestaande toestand tegen de noordoostgevel, waarvan de vensters in 1844-’45 zijn dichtgemetseld. Ook de entree is verplaatst, waarbij gebruik is gemaakt van het bestaande kozijn, inclusief de deuren, bovenlicht en omlijsting. Nieuw is ook het toilet met voorportaal.

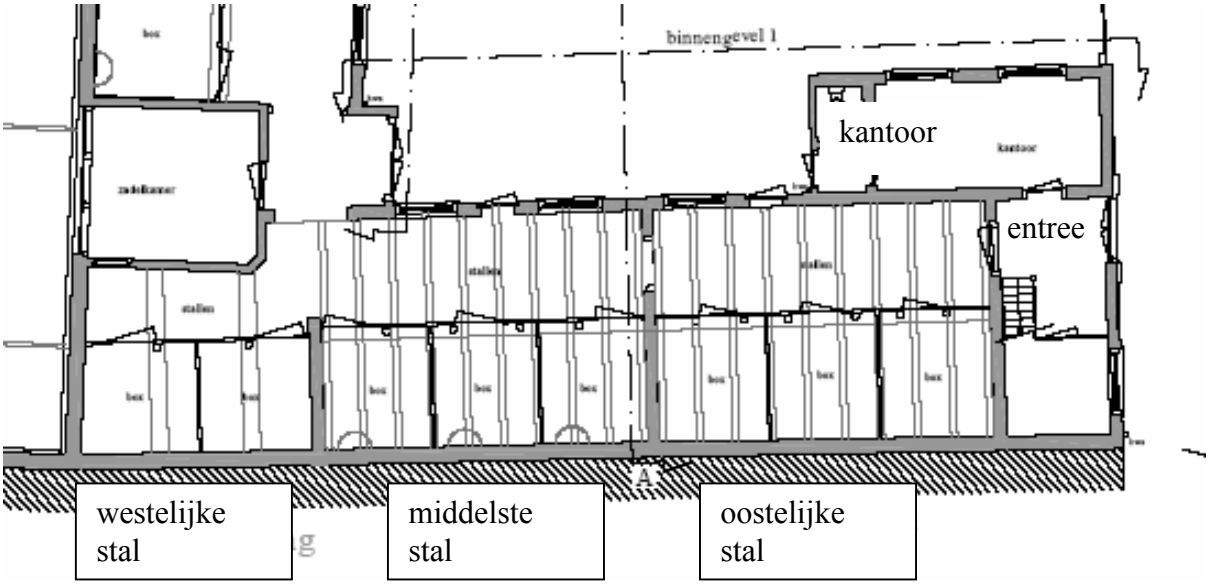

Plattegrond van de begane grond van de woning en zuidelijke stalvleugel, tekening door Rappange & Partners Architecten bv.

De entreehal is een rechthoekige ruimte, die zijn huidige vorm heeft gekregen bij de verbouwing van 1904. Ook het verlaagde plafond van kraaldelen stamt uit deze periode. Door de recente sloop van een toilet valt nu ook een deel van de balklaag te zien. Herkenbaar zijn de zware 18de-eeuwse (grenenhouten) balken en smallere 19de-eeuwse balken. Een raveling markeert de plaats van een oude trap, wellicht uit de periode 1844-'45. Deze trap is in elk geval niet origineel, want pal ernaast bevindt zich één van de dichtgemetselde vensters in de noordoostgevel. Dit venster werd aan het zicht onttrokken door een klamp van halfsteens metselwerk (uitgevoerd als schoon metselwerk). Ook deze klamp is in het zicht gekomen door sloop van het toilet uit 1904. Ook de entree in de voorgevel stamt uit 1904, hoewel kozijn met deuren, bovenlicht en omlijsting van oudere datum zijn (18de eeuw en 1825?). Deze entree doorsnijdt twee oudere vensters, die tenminste sedert 1845 waren dichtgemetseld. De huidige trap dateert ook uit 1904. Onder deze trap bevindt zich een lage verblijfsruimte, voorzien van een verlaagd plafond met kraaldelen. Ook de lambrisering is uitgevoerd in kraaldelen, afgesloten door een geprofileerde buiklijst (1904). Een venster in de noordoostgevel zorgt voor licht in deze ruimte. De entree bestaat uit een eenpaneelsdeur, waarop de tekst 'kantoor' leesbaar is. De stallen zijn toegankelijk via een breed deurkozijn met een spiegelklampdeur (1844-'45).
Het kantoor naast de entree (de noordelijke kamer) dateert in zijn huidige opzet uit circa 1845. Deze datering is mede gebaseerd op het feit dat de wand tussen deze kamer en de entree aansluit op een van de dichtgemetselde vensters in de noordoostgevel. Ook de beide vensters moeten uit circa 1845 dateren. Op de kozijnen bevinden zich scharnieren voor binnenluiken. Het kozijn en de tweepaneels spiegelklampdeur tussen entree en kantoor stammen uit de 18de eeuw, maar is kennelijk herplaatst. Deze spiegelklampdeur is uitgevoerd in eikenhout. De overhoekse schoorsteen stamt waarschijnlijk uit 1845. De verdere wandafwerking en het plafond van gipsplaten zijn van tamelijk recente datum. In de zuidwestgevel bevindt zich een kozijn met een tweepaneelsdeur, waarvan de profilering wijst op een datering in het begin van de 20ste eeuw (1904). Deze deur leidt naar een aanbouw uit 1904, waarin een portaal en toilet. Ook voordien stond hier al een toilet, echter zonder voorportaal. De interieur-afwerking van deze aanbouw is vernieuwd, afgezien van het deurkozijn met de tweepaneelsdeur.

Overzicht van de begane grond van de zuidelijke stalvleugel, gezien naar het zuidwesten. De indeling stamt mogelijk nog uit het midden van de 19de eeuw, de stalboxen uit de jaren tachtig van de 20ste eeuw. De kolommen onder de onderslagbalk zijn origineel. De bestrating is verdeeld in kaders, hetgeen vermoedelijk correspondeert met de oorspronkelijke opzet.

Begane grond van het stalgedeelte

De begane grond is verdeeld in drie stalruimten van verschillende grootte. Deze indeling dateert in zijn huidige vorm voornamelijk uit de 19de eeuw, vermoedelijk uit 1845. Eén van de stallen is verkleind in 1904, toen er een nieuwe zadelkamer tot stand kwam. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid was de stal in het derde kwart van de 18de eeuw verdeeld in drie identieke stalruimten. Elk van deze stalruimten had in de noordwestgevel een korfboogvormige poort met een opgeklampte deur, geflankeerd door twee vensters met schuiframen. Eén korfboogvormige poort met flankerende deuren is aan het zicht onttrokken door de bouw van de westelijke stalvleugel in 1844-’45 (vervolgens is de muur gesloopt in 1904).
De oostelijke stalruimte is verdeeld in een stalgang en drie paardenboxen. De interieurafwerking bestaat uit een baksteenbestrating op de vloer, gepleisterde wanden en een ziende balklaag. De enkelvoudige balklaag wordt in het midden ondersteund door een onderslagbalk op twee houten kolommen. De kolommen stammen waarschijnlijk uit het midden van de 19de eeuw; opvallend zijn de Toscaanse kapitelen. In de onderslagbalk valt te zien dat er oorspronkelijk sprake moet zijn geweest van vier kolommen, staande ter plaatse van de dwarsschotten tussen de paardenstallingen. Volgens de opmetingstekening van 1903 was er sprake van vijf paardenstallingen, voorzien van drenkbakken en ruiven. De achterwand was bekleed met geglazuurde plavuizen. Ter plaatse van de schotten tussen de paardenstalling zijn verticale naden in de tegelbekleding herkenbaar. De huidige paardenboxen stammen uit de jaren tachtig van de 20ste eeuw, inclusief de scheiding tussen de stalgang en de boxen.

De middelste stalruimte is eveneens verdeeld in een stalgang en drie paardenboxen. De interieur-afwerking bestaat uit een baksteenbestrating op de vloer, gepleisterde wanden en een ziende balklaag. De enkelvoudige balklaag wordt in het midden ondersteund door een onderslagbalk op vier houten kolommen. De kolommen stammen waarschijnlijk uit het midden van de 19de eeuw, opvallend zijn de Toscaanse kapitelen. De plaatsing van de kolommen sluit aan bij de verdeling in paardenstallingen. Volgens de opmetingstekening van 1903 was er sprake van vijf paardenstallingen, voorzien van drenkbakken en ruiven. De achterwand is bekleed met geglazuurde plavuizen. Ter plaatse van de schotten tussen de paardenstallingen zijn verticale naden in de tegelbekleding herkenbaar. De huidige paardenboxen stammen uit de jaren tachtig van de 20ste eeuw, inclusief de scheiding tussen de stalgang en de boxen.
De westelijke stalruimte is verdeeld in een stalgang en twee paardenboxen. Deze ruimte is verkleind door de bouw van de zadelkamer (1904). De interieur-afwerking bestaat uit een baksteenbestrating op de vloer, gepleisterde wanden en een verlaagd plafond van gipsplaten (1986). Op de zolder viel vast te stellen dat ook de zoldering van deze stal bestaat uit een enkelvoudige balklaag. Deze balklaag wordt ondersteund door een onderslagbalk op twee (vernieuwde?) kolommen met eenvoudige kapiteeltjes. Deze kolommen maken deel uit van de afscheiding tussen de gang en de boxen. De plaatsing van de kolommen sluit aan bij de verdeling in paardenstallingen. Volgens de opmetingstekening van 1903 was er sprake van drie paardenstallingen, voorzien van drenkbakken en ruiven. De achterwand is bekleed met geglazuurde plavuizen. Ter plaatse van de schotten tussen de paardenstalling zijn verticale naden in de tegelbekleding herkenbaar.

Eerste verdieping
De eerste verdieping van de woning heeft zijn huidige vorm gekregen in de 19de eeuw, vermoedelijk in 1845. Toen heeft een uitbreiding met een deel van de hooizolder plaatsgevonden. In 1904 is het trappenhuis gewijzigd. Recent is de overloop vergroot door sloop van een tussenwand.

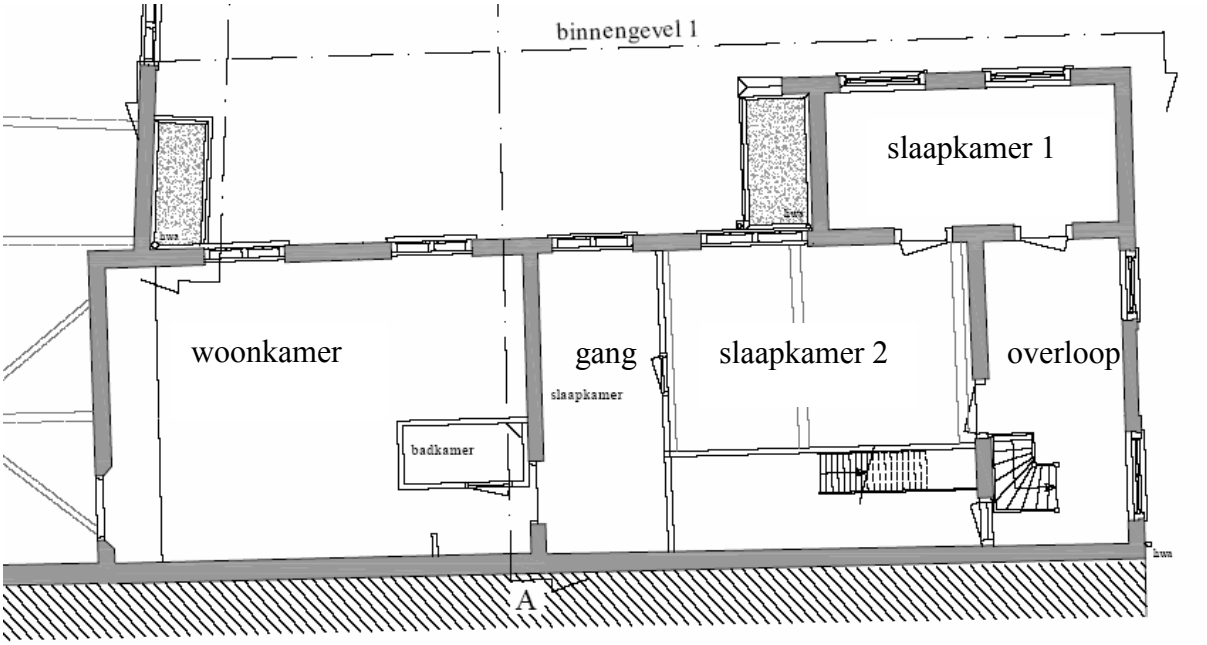

Plattegrond van de eerste verdieping van de zuidelijke stalvleugel, tekening door Rappange & Partners Architecten bv.

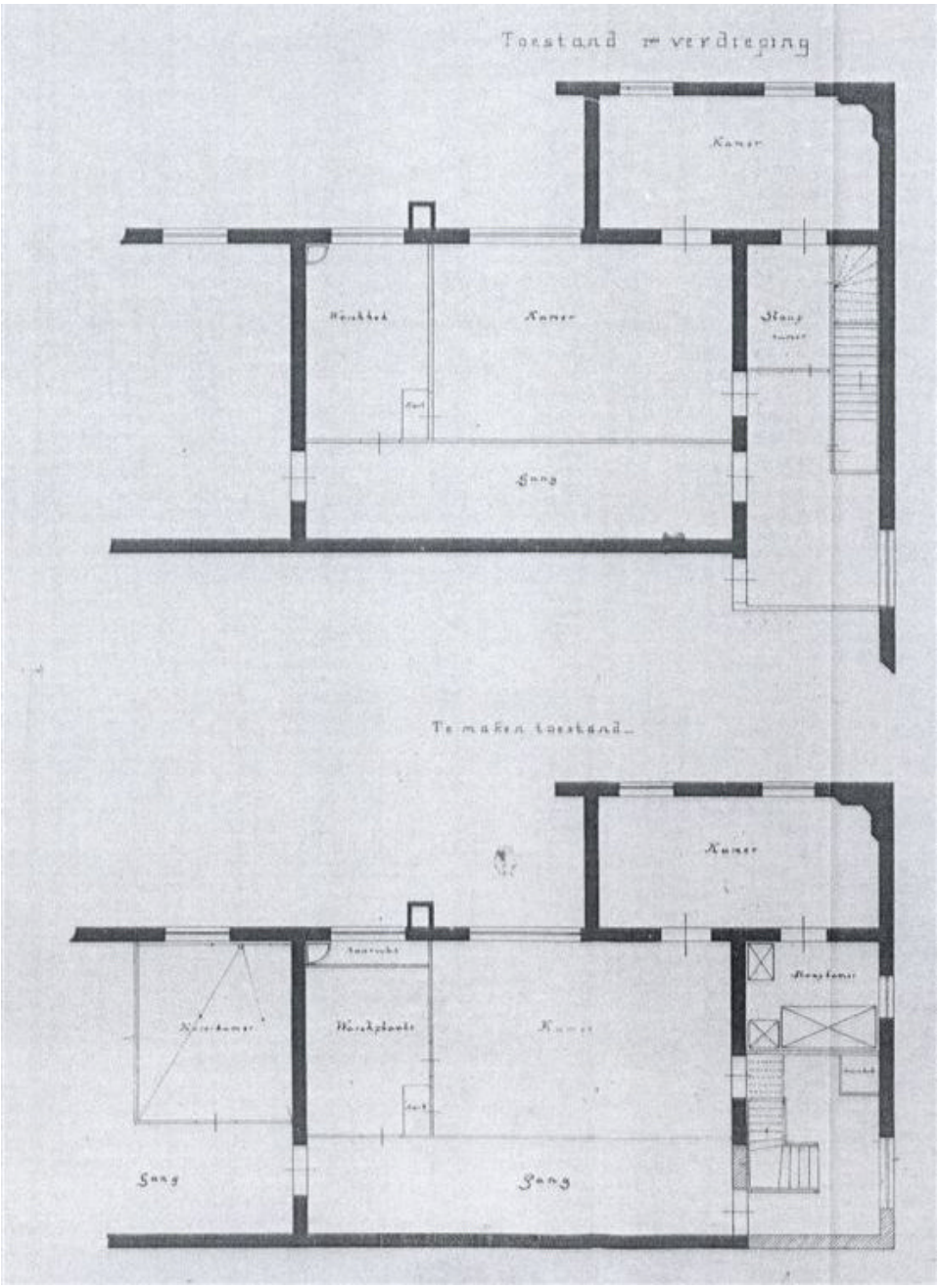

Detailplattegrond van de eerste verdieping grond van de woning, bestaande (boven) en nieuwe toestand (onder). Tekening door W.B. van Liefland uit 1904 (archief BWT). Bij de verbouwing is de trap verplaatst.

De rechthoekige overloop is samengesteld uit twee kleinere ruimten. De aftekening van de tussenwand is nog herkenbaar in het plafond. Het plafond bestaat uit een enkelvoudige balklaag (overspanning in noordoost-zuidwestrichting), deels bestaande uit 18de-eeuwse en deels uit 19de-eeuwse balken. Slaapkamer 1 is bereikbaar via een eenpaneelsdeur in een houten kozijn, wellicht een herplaatste 18de-eeuwse deur.
Deze slaapkamer 1 heeft een rechthoekige opzet en wordt aangelicht door de twee vensters in de noordwestgevel (1845). Van de 19de-eeuwse inrichting resteert een overhoekse schouw, voorzien van een blankhouten schoorsteenmantel. Deze kamer wordt verlicht door twee vensters met negenruitsschuiframen (1845).

Links: Schouw met 19de-eeuwse (blank) houten schoorsteenmantel in slaapkamer 1 op de eerste verdieping van de woning.
Rechts: Kastenwand in slaapkamer 2 op de eerste verdieping van de zuidelijke stalvleugel. Oorspronkelijk bestond deze wand uit drie kasten, echter één hiervan is gesloopt.

De aansluitende ruimte in de voormalige hooizolder is door middel van een houten wand (stijl- en regelwerk met houten delen) verdeeld in een gang en (slaap)kamer 2. Deze ruimte heeft een enkelvoudige balklaag, bestaande uit een afwisseling van brede 18de-eeuwse balken en smalle, geprofileerde 19de-eeuwse tussenbalken. De bakstenen wanden zijn gepleisterd. Noemenswaard zijn nog de vloerdelen. Langs drie van de vier wanden zijn de vloerdelen dieprood beschilderd. Hieruit valt te concluderen dat deze kamer oorspronkelijk was ingericht met een fors kleed, dat tegen de vensterwand aan was gelegd. Vrijwel zeker stond er dus ook een tafel tegen deze vensterwand, aan drie zijden omgeven door stoelen. In deze kamer stond ook een driedelige kast, waarvan twee delen bewaard zijn gebleven (late 19de eeuw). De trap in de smalle gang naast deze kamer dateert uit circa 1935, evenals de (resten van de) interieurafwerking.

De verdere hooizolder is in de 20ste eeuw ook in gebruik genomen als woonruimte. Bakstenen dwarswanden verdelen de ruimte in tweeën: een smalle ruimte (gang) en een brede ruimte (woonkamer). Beide ruimten hebben een recente interieur-afwerking. Het geprofileerde kozijn tussen de smalle en brede ruimte dateert mogelijk uit de 18de eeuw, de overige kozijnen en de tweepaneelsdeuren uit de 19de eeuw.

Kap
De kap bestaat uit twee haaks op elkaar aansluitende schilddaken, waarvan de constructie op ingewikkelde wijze met elkaar is vervlochten. Deze constructie stamt uit de 18de eeuw, maar is aangepast in 1844-'45 en 1904.[20] Een wand van hergebruikte binnenluiken vormt de grens

[20] Bij de verkenning van 2000 zijn de aanpassingen ten onrechte geïnterpreteerd als een faseverschil.

tussen de kap van de woning en de kap van de stalvleugel. Deze wand moet zijn aangebracht in 1904; deze 18de-eeuwse en midden-19de-eeuwse luiken zijn vermoedelijk afkomstig uit het gesloopte deel van de manege.

Scheidingswand van hergebruikte binnenluiken (18de eeuw en midden 19de eeuw) op de zolder van de woning, aangebracht bij de verbouwing van 1904.

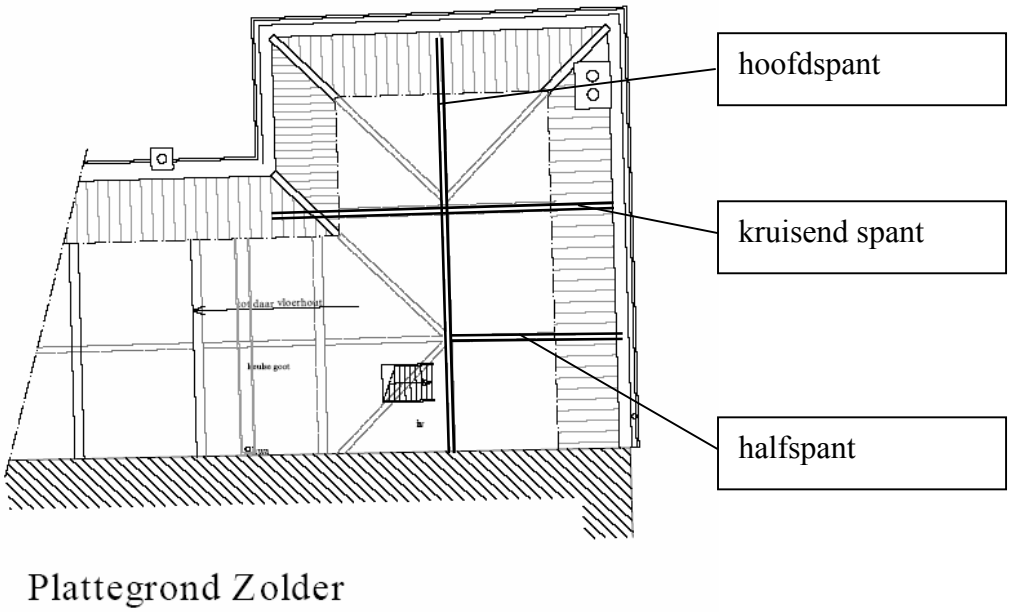

Plattegrond van de zolder van de woning (rechts) en het aansluitende deel van de zuidelijke stalvleugel (links), opmetingstekening door Rappange & Partners Architecten bv.

Het oostelijk deel van de kap behoort bij de oorspronkelijke woning. Er is sprake van een zadeldak met schildeind (noordzijde), dat in 1904 aan de zuidzijde is afgesneden. De constructie bestaat uit een langgerekt hoofdspant in de lengte van de kap, een haaks kruisend spant, een halfspant en een viertal hoek- en kilkepers. Er is sprake van enkelvoudige spanten, slechts bestaande uit schaargebinten (zoldergebinten). Nokstijlen zorgen voor ondersteuning van de nokbalk. Ter plaatse van het halfspant wordt de nokstijl afgeschoord door een nokstijlschoor, die tevens een tegenkracht moet beiden tegen de beide kilkepers van het haaks aansluitende dak van de zuidelijke stalvleugel. De dekbalken van het hoofdspant en het haaks kruisende spant zijn halfhouts met elkaar verbonden. De dekbalk van het halfspant is door middel van een pengatverbinding (met een toognagel) aangesloten op de dekbalk van het hoofdspant. Uit de lege pengaten voor een schoor viel op te maken dat het hoofdspant aan de zuidoostzijde is ingekort, waarna de dekbalk is opgelegd in een bakstenen wand (1904). Er zijn geen windverbanden aanwezig. De hoek- en kilkepers zijn van grenenhout.

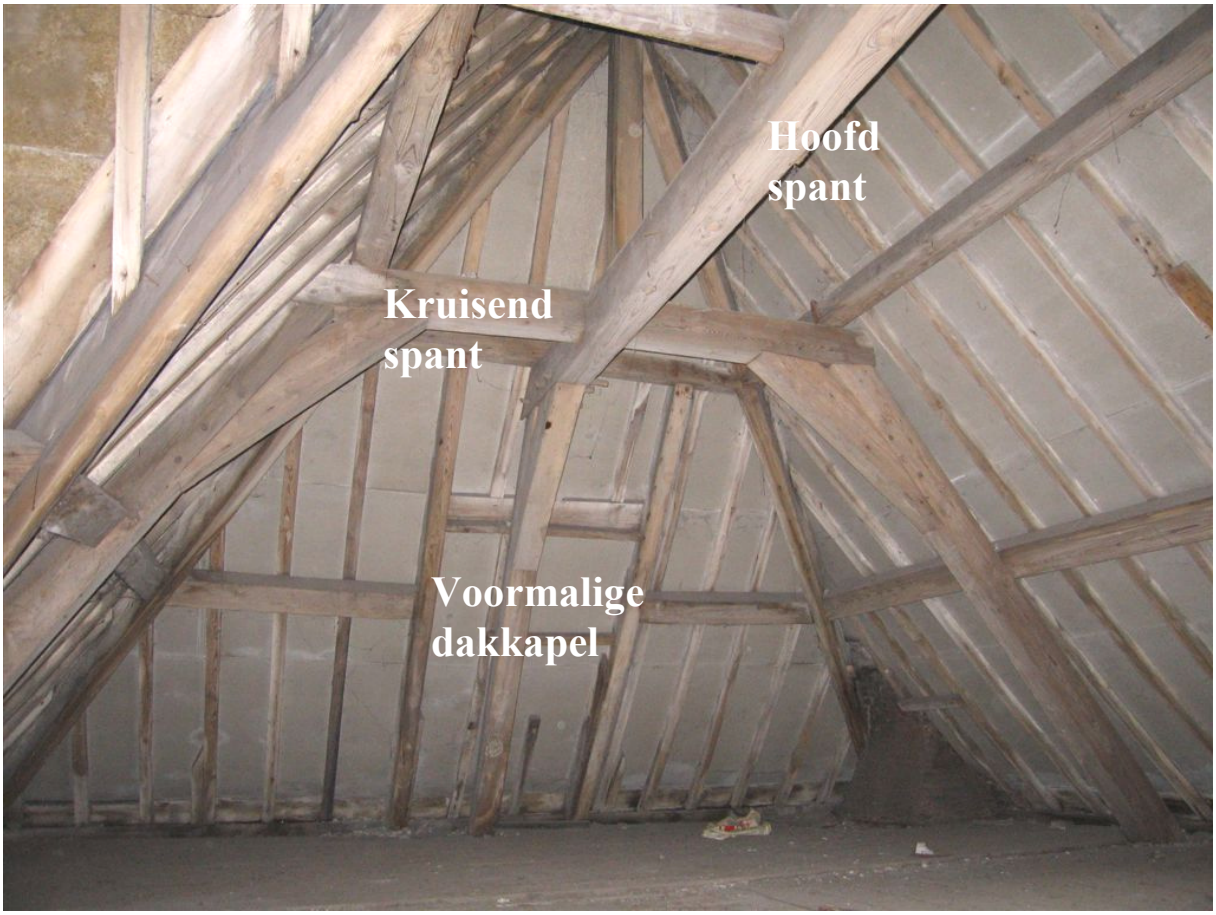

Overzicht van de kapconstructie van de woning, gezien naar het noordwesten. Op deze foto zijn het hoofd-spant en het kruisende spant zichtbaar, waarvan de dekbalken halfhouts op elkaar zijn aangesloten. De nokstijl staat net naast de kruising tussen deze spanten. Dit is de drager van de nokbalk; de onderlinge verbinding tussen stijl en nokbalk bestaat uit een pengatverbinding (met toognagel). In het dakschild op de achtergrond is een raveling voor een dakkapel herkenbaar. De gehele constructie dateert uit het derde kwart van de 18de eeuw.

De platte grenenhouten sporen worden gedragen door de nokbalk, wurmten en muurplaten. Als bijzonderheid kan nog worden opgemerkt dat de nokbalk door middel van pengatverbindingen en toognagels is verbonden met de nokstijlen (van de nokstijlgebinten van de spanten). In het schildeind aan de zuidzijde is een raveling zichtbaar voor een dakkapel. De kap is secondair beschoten met asbestplaten (circa 1970?).

De zoldervloer dateert waarschijnlijk uit het midden van de 19de eeuw (1844-'45). In één hoek hebben de vloerdelen een afwijkende richting. Kennelijk bevond zich daar een zoldertrap.

De kap van de zuidelijke stalvleugel sluit haaks aan op de kap van de woning. Ook deze constructie dateert uit het derde kwart van de 18de eeuw, maar is aangepast in 1844-'45 en 1904. In de 18de-eeuwse opzet had de zuidvleugel twee evenwijdige zadeldaken, waartussen een zakgoot. Bij de sloop van het voorste of zuidelijke deel van deze vleugel (1904) werd de bestaande middenmuur hoger opgetrokken, waarmee een deel van de kapconstructie werd afgesneden. Dat is de reden dat alle spanten aan de zuidzijde zijn ingekort en voorzien van kreupele stijlen. De aanpassing in 1844-'45 betrof de vervanging van de twee westelijke spanten door een haaks aansluitend, langgerekt halfspant. Deze vervanging hield verband met de aansluiting van een haaks zadeldak.

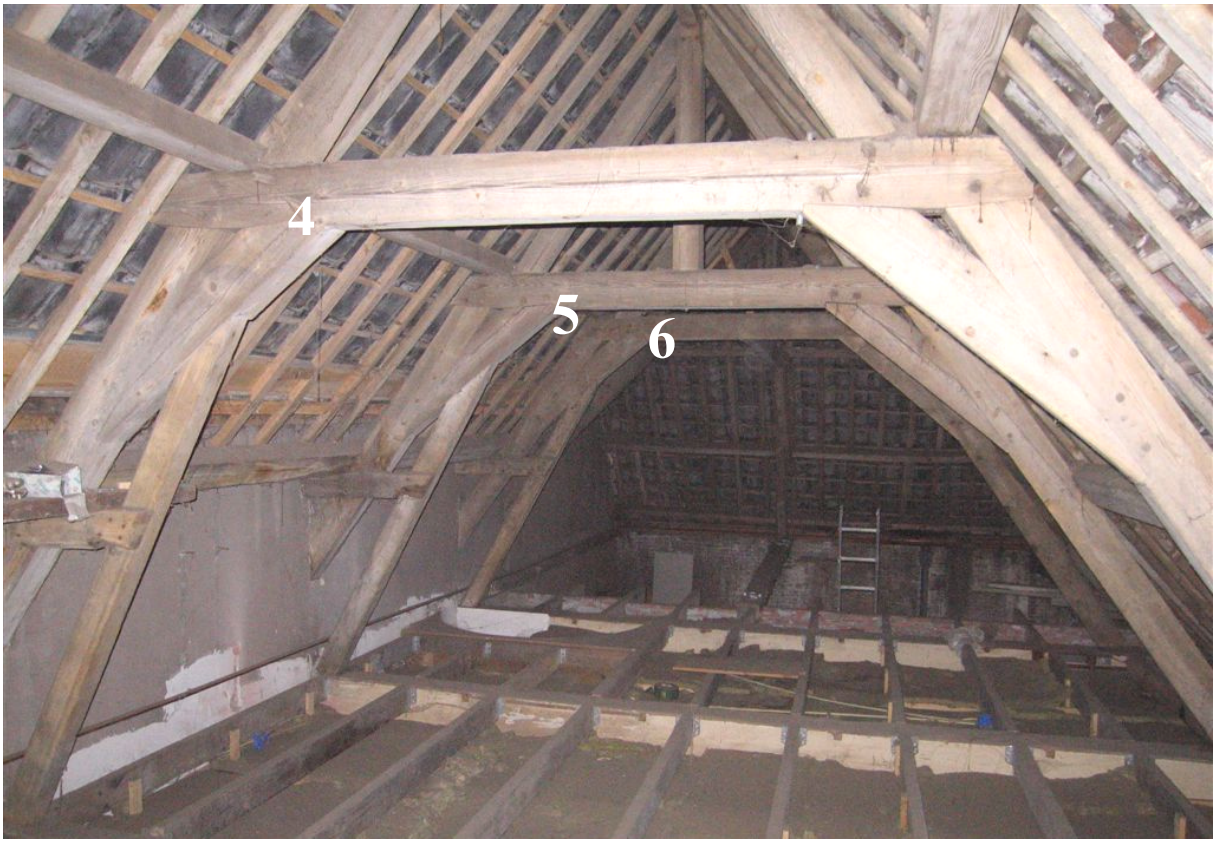

De drie westelijke spanten in de kap van de zuidelijke stalvleugel, gezien naar het westen. Op de voorgrond een 'standaardspant' in deze kap, bestaande uit een schaargebint en een nokgebint (4). Daarachter is een spant zichtbaar, behorend bij de aansluiting van een schildeind (5). Dit spant heeft voorzieningen voor de aansluiting van een (haaks) halfspant. Dit spant is verplaatst in verband met de aansluiting van de westelijke stalvleugel (1844-'45). Het achterste spant hoort bij de aanpassingen van 1844-'45 (6). Haaks hierop sluit een langgerekt spant aan. Alle spanten zijn aan de linkerzijde (zuidoostzijde) ingekort en voorzien van een kreupele stijl bij de verbouwing van 1904.

De kapconstructie van de zuidelijke stalvleugel bestaat uit zes spanten en één langgerekt halfspant. Van deze zes spanten zijn de vier oostelijke origineel; deze zijn opgebouwd uit schaargebinten (zolder) en nokgebinten (vliering). Het vijfde spant is ook origineel, maar verplaatst en hergebruikt. Dit spant bestaat uit een schaargebint en nokstijlgebint. Haaks op dit spant sloot een halfspant aan, waarvan in de dekbalk van het schaargebint nog de aftekeningen herkenbaar zijn. Ook de nokstijl was noodzakelijk voor de aansluiting van het halfspant en twee

hoekkepers. Hieruit valt op te maken dat het dak van de zuidvleugel oorspronkelijk een schildeind bezat.[21] Het zesde spant en het langgerekte halfspant horen bij elkaar en zijn aangebracht in 1844'45, ten behoeve van de haakse aansluiting van de kap van de westelijke stalvleugel. De detaillering van dit spant wijkt af van de detaillering van de overige spanten: hier sluit de dekbalk recht aan op de spantbenen, in tegenstelling tot de schuine aansluiting tussen deze beide elementen bij de andere spanten. Als gezegd zijn alle spanten aan de zuidzijde ingekort bij de verbouwing van 1904, waarbij de muur van begane grond en eerste verdieping hoger op is getrokken. Deze muur doorsneed de constructie, waartoe alle spantbenen zijn afgezaagd, opgelegd in het metselwerk en voorzien van kreupele stijlen (een hulpconstructie). De muurplaten, gordingen, wurmten en nokbalk vormen de dragers van de sporen, eveneens platte sporen. Nauwkeurige bestudering van de sporen leert dat deze bij een verbouwing (binnenstebuiten) zijn gekeerd, vermoedelijk bij de verbouwing van 1844-'45.

De drie westelijke spanten in de kap van de zuidelijke stalvleugel, gezien vanuit de westelijke stalvleugel naar het oosten. Het voorste spant is aangebracht in 1844-'45, toen de westelijke stalvleugel werd toegevoegd (6). Haaks hierop sluit een zeer langgerekt halfspant aan. Daarachter is een spant zichtbaar, behorend bij de aansluiting van een schildeind (5). Dit spant heeft voorzieningen voor de aansluiting van een (haaks) halfspant. Dit spant is verplaatst in verband met de aansluiting van de westelijke stalvleugel (1844-'45). Op de achtergrond een 'standaardspant' in deze kap, bestaande uit een schaargebint en een nokgebint (4). Alle spanten zijn aan de rechterzijde (zuidoostzijde) ingekort en voorzien van een kreupele stijl bij de verbouwing van 1904.

[21] Bij de verkenning van 2001 werd verondersteld dat het dak haaks aansloot op het dak van de manege. Juist de aanwezigheid van dit hergebruikte spant met voorzieningen voor de aansluiting van een halfspant en hoekkepers doet vermoeden dat het dak van de zuidvleugel los was gehouden van het dak van de manege.

Bij de aansluiting van de westelijke stalvleugel in 1844-'45, is een deel van de kapconstructie in de zuidelijke stalvleugel vernieuwd. Eén van de oude spanten is herplaatst, terwijl een nieuwe constructie met een spant (6) en een langgerekt halfspant is geplaatst. Op deze foto is het halfspant zichtbaar, gezien vanuit de kap van de westelijke stalvleugel.

Alleen het oostelijke deel van deze vleugel heeft een zoldervloer, die echter evident niet tot de oorspronkelijke opzet behoort. Deze dunne vloer is als plafond aangebracht, toen het onderliggend deel van de hooizolder in gebruikt werd genomen als woonruimte (1844-'45?). Voor het overige is er zelfs helemaal geen sprake van een vloer, zodat de eerste verdieping en zolder aanvankelijk een ongedeelde ruimte vormden (hooizolder). In de westelijke stalvleugel is dat nog het geval. In de 20ste eeuw is een verlaagd plafond aangebracht, toen ook die ruimten als woning in gebruik zijn genomen. Van dat plafond zijn op de bovenrand van de balken nog aftekeningen van dunne tussenbalkjes en planken zichtbaar. Het huidige plafond en het isolatiemateriaal tegen de onderzijde van deze balken zijn van nog veel recentere datum.

4.3. Rijzaal
De rijzaal dateert in eerste opzet waarschijnlijk uit het derde kwart van de 18de eeuw. Het gebouw grensde aanvankelijk direct aan de Kazernestraat. De hoofdtoegang bevond zich in de voorgevel. De zijgevels werden geleed door middel van pilasters. Hooggeplaatste vensters zorgden voor lichttoetreding. Het dak was nagenoeg zeker als een schilddak uitgevoerd, zeker niet als plat dak.[22]

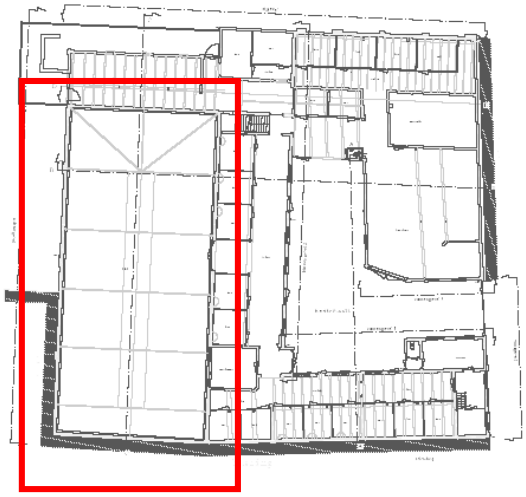

In 1844-'45 werden aanbouwen tegen de noordoost- en noordwestgevel van de rijzaal geplaatst, een L-vormig gebouw met een schilddak. Omstreeks 1885 kreeg de rijzaal een nieuwe bekapping, namelijk een schilddak met een ziende constructie van ijzeren Polonceauspanten. De volledige nok werd ingenomen door een lantaarn, zo blijkt uit een opmetingstekening uit 1903. Bij de verbouwing van 1904 werd de zuidelijke travee van de rijzaal gesloopt, ten einde plaats te maken voor een nieuwbouw aan de Kazernestraat. Als compensatie hiervoor vond een uitbreiding naar achteren plaats, waarbij een gedeelte van de aanbouw uit 1844-'45 als nieuwe travee aan de rijzaal werd toegevoegd. De kap werd vernieuwd, waarbij de bestaande constructie werd aangepast en deels hergebruikt. Het voorste kapspant werd verplaatst naar de nieuw toegevoegde travee. Tegen de noordwestgevel van de vernieuwde rijzaal werd een nieuwe aanbouw geplaatst, die op begane grond een stal bevat en op de verdieping een toeschouwerruimte met zicht op de rijzaal.
In 1980 vonden enige restauratiewerkzaamheden plaats in de kap, waarbij de lantaarn werd vervangen. Verder werd een tweetal deuren in de zuidwestgevel dichtgemetseld.

Bouwmassa
De rijzaal is een rechthoekig, hoog gebouw, voorzien van een zadeldak met schildeind (noordzijde). De dakdekking bestaat uit shingles. Op de nok bevindt zich een korte lantaarn, die uit 1980 dateert. De vorm is ontleend aan de lantaarn van 1884 (gewijzigd 1904), maar aanzienlijk korter. Deze lantaarn heeft vensters met klepramen.

Gevels
Vanwege de belendingen is alleen de zuidwestgevel van de rijzaal zichtbaar. De overige gevels zijn ingebouwd. De zuidwestgevel is een hoge, éénlaags langsgevel met een eenvoudige geprofileerde houten gootlijst. De afwerking bestaat uit een onbeschilderde, grijze cementpleisterlaag (1980). In deze pleisterlaag zijn twee horizontale grenzen zichtbaar, die verband houden met de opbouw van de steigers bij het aanbrengen van het pleisterwerk. Oorspronkelijk was ongetwijfeld sprake van schoon metselwerk,

[22] Pars 2006, pag. 30.

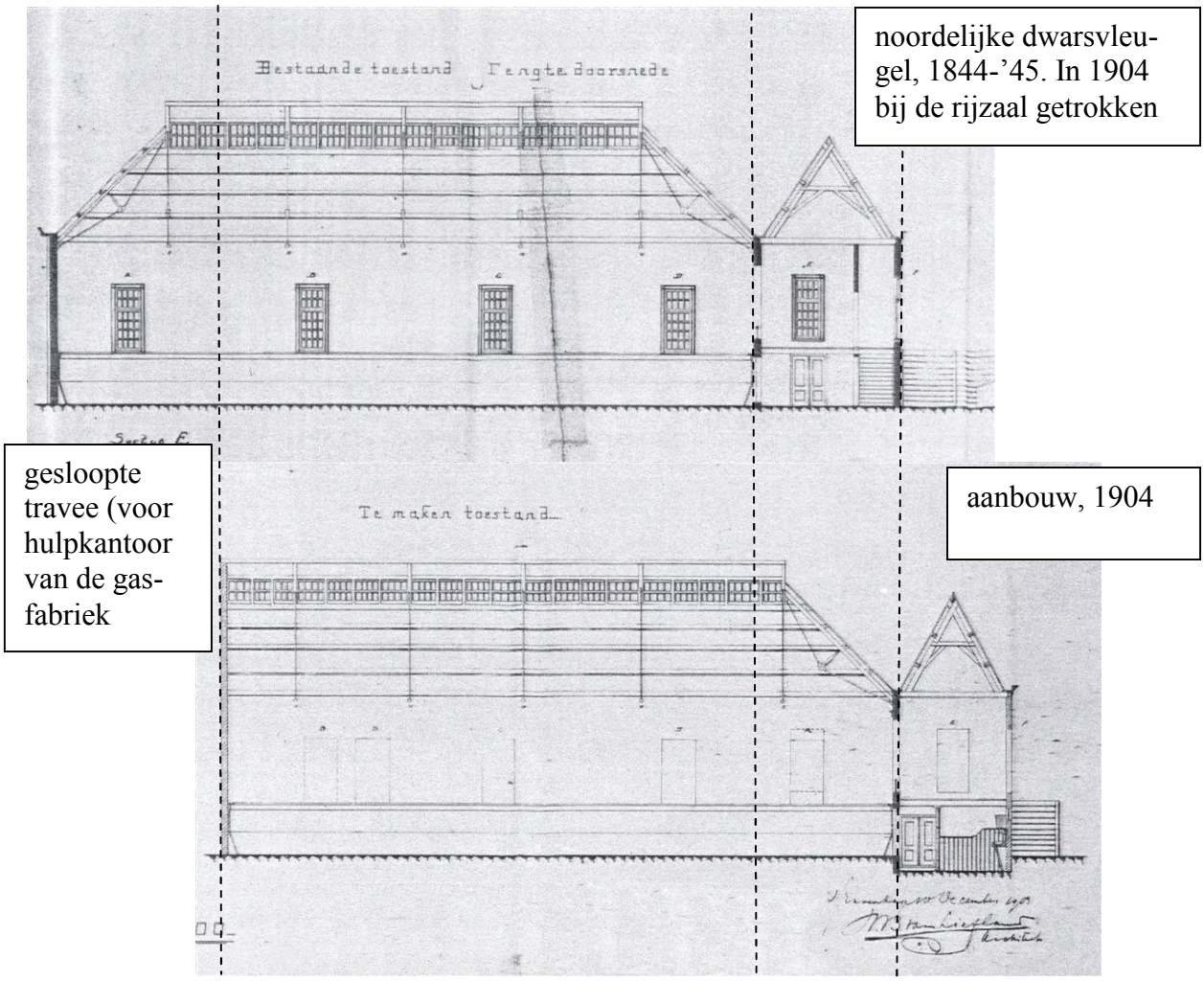

Lengtedoorsnede van de rijzaal met zicht op de binnenzijde van de zuidwestgevel, bestaande toestand (boven) en nieuwe toestand volgens het ontwerp in 1904 (onder). Bij de verbouwing is het voorste deel van de rijzaal gesloopt, de achterliggende stalvleugel geïncorporeerd en een nieuwe aanbouw gerealiseerd. Het dak op deze nieuwe aanbouw is niet uitgevoerd. Op deze tekeningen valt te zien dat de rijzaal feitelijk iets naar achteren is verschoven. Tekening van W.B. van Liefland (archief BWT).

zoals nog het geval op de eerste verdieping van de ingebouwde noordoostgevel. De gevel is door middel van pilasters verdeeld in vier traveeën van ongelijke breedte. Per travee bevindt zich precies één venster, oorspronkelijk voorzien van 18-ruitsschuiframen (3 x 4/ 3 x 2). Twee van deze vensters zijn ingekort vanwege de aangrenzende éénlaags aanbouw met plat dak (1904); deze vensters bevatten 12-ruitsschuiframen (3 x 2/ 3 x 2). Deze vensters en ramen stammen waarschijnlijk uit 1904. De raamdorpelstenen stammen uit circa 1980.
Vóór de vernieuwing van het pleisterwerk in 1980 waren meer bouwsporen zichtbaar dan tegenwoordig. Zo viel te zien dat de noordelijke travee van jongere datum was dan de rest van de gevel. Dit is de uitbreiding uit 1904, waarbij de bestaande dwarsvleugel (1844-'45) bij de rijzaal is gevoegd. Ook bevonden zich op de begane grond twee deuren, oorspronkelijk behorende bij een gang en de stallen in het gebouw van 1844-'45. Bij de verbouwing van 1904 waren deze deuren aan de binnenzijde dichtgemetseld. Dit valt nog te zien achter de betimmering van de 'bak'.

De noordoostgevel wordt geheel aan het zicht onttrokken door het stalgebouw. Op de begane grond is de gevel gepleisterd (als onderdeel van de paardenstal), op de verdieping als schoon werk gehandhaafd (als onderdeel van de hooizolder). Op de eerste verdieping valt daarom het

oorspronkelijke metselwerk van de rijzaal te zien, bestaande uit handvormbaksteen in kruisverband.[23] Ook het voegwerk is origineel, namelijk lintvoegen met een dagstreep en geknipte stootvoegen. In deze gevel zijn diverse bijzonderheden te zien. Op de verdieping is het restant van precies één pilaster te herkennen, een brede, aan de bovenzijde afgeschuinde pilaster. In de hoekverbanden van deze pilaster zijn klezoortjes zichtbaar. Dit moet ook de enige pilaster van deze gevel zijn geweest. De aftekening van de schoorsteen is van jongere datum, aangezien deze behoort bij de zadelkamer van 1904. Sloop van dit rookkanaal heeft plaatsgevonden omstreeks 1986.
Verder zijn sporen van twee dichtgemetselde vensters zichtbaar (breedte 1,2 meter), voorzien van anderhalfsteens strekken.
In deze muur zijn diverse bouwsporen te zien. Aan de zuidzijde bevindt zich een bouwspoor van de aansluiting van de noordwestgevel van de zuidvleugel. Bij de bouw van de westelijke stalvleugel (1844-'45) is een deel van deze noordwestgevel gesloopt, zodat alleen nog een verschil tussen een gepleisterde afwerking (binnenmuur) en schoon metselwerk (buitenwerk), een strook afgehakt muurwerk en een hoekverband (in het schone metselwerk) te zien zijn. De uitvoering van dit hoekverband doet vermoeden dat de manege van jongere datum is dan de zuidvleugel, maar vooralsnog valt niet vast te stellen of er sprake is van een faseverschil of een bouwpauze. Een tweede bouwnaad is vlak onder de aanzet van een kilkeper in het westelijke kapschild zichtbaar. Hier sloot de noordelijke dwarsvleugel aan, die in 1904 is gesloopt ten behoeve van de uitbreiding van de rijzaal. Het metselwerk van de dwarswand tussen de noordelijke en westelijke stalvleugel sluit door middel van een vertanding aan op de 18de-eeuwse gevel.
De noordwestgevel gaat geheel schuil achter een aanbouw uit 1904. Door het verval van het pleisterwerk op de begane grond valt te zien dat deze gevel oorspronkelijk was uitgevoerd in schoon metselwerk van handvormbaksteen.[24] De gevel hoort bij de uitbreiding van 1844-'45, die in 1904 bij de rijzaal getrokken is.

Overzicht van de zuidwestgevel van de rijzaal (achter, voorzien van een schilddak) en de aanbouw (voor, voorzien van een plat dak). In deze gevel zijn drie pilasters te zien.

[23] Het baksteenformaat bedraagt 21½-22 x 10-10½ x 4-4½ cm, de tienlagenmaat 52 cm.
[24] Het baksteenformaat bedraagt 17½-18 x (8½) 9 x 3½-4½ cm, de tienlagenmaat 47½-48½.

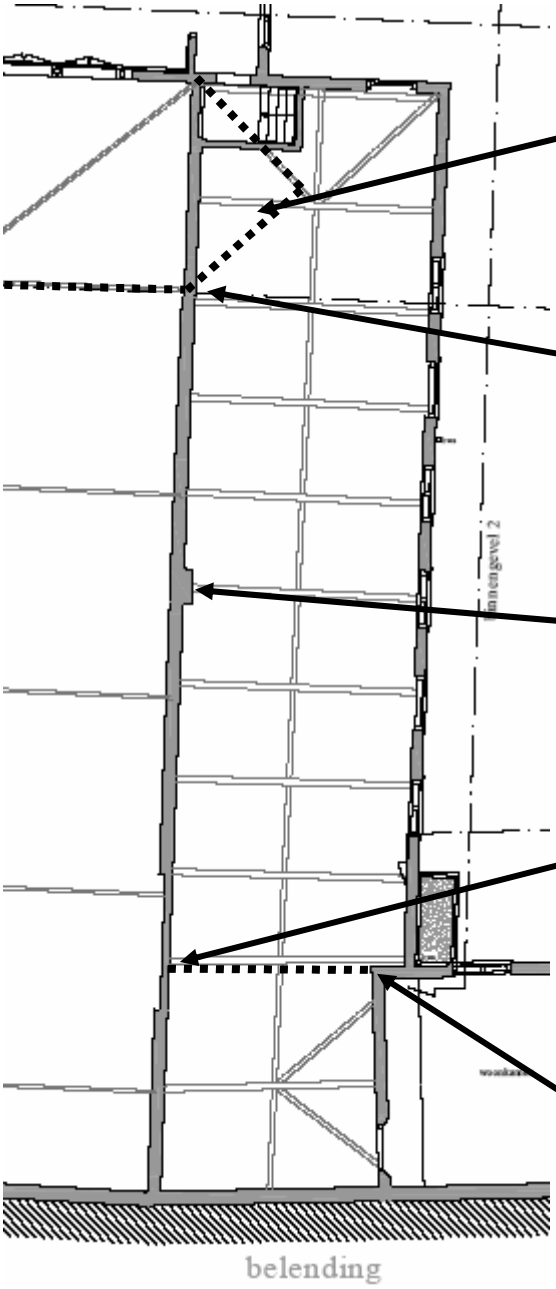

Kilkeper in het westelijke dakschild ten behoeve van de aansluiting van het dak van de noordelijke stalvleugel (gesloopt 1904).

Vertanding in het metselwerk. Hier sluit metselwerk van een wand uit 1844-'45 aan op de gevel van de rijzaal (XVIIIc).

Steunbeer, onderdeel van de gevel van de rijzaal, XVIIIc.

Bouwsporen van de voormalige aansluiting van de noordwestgevel van de zuidelijke stalvleugel op de zijgevel van de rijzaal. Tevens is een bouwnaad zichtbaar, die wellicht wijst op een bouwfaseverschil tussen rijzaal en zuidelijke stalvleugel.

Afgehakt metselwerk, vóór 1845 sloot de noordwestgevel van de zuidelijke stalvleugel aan op de noordoostgevel van de rijzaal.

Eerste verdieping van de westelijke stalvleugel, bouwsporen in de oostelijke gevel van de manege (rijzaal). De onderste stippellijn markeert het gesloopte deel van de noordelijke gevel van de zuidelijke stalvleugel. Dit deel van de gevel is gesloopt bij de bouw van de westelijke stalvleugel in 1844-'45. De bovenste stippellijn markeert de kap van de noordelijke stalvleugel, die in 1904 gesloopt is. In 1904 werd de noordelijke stalvleugel samengevoegd met de rijzaal.

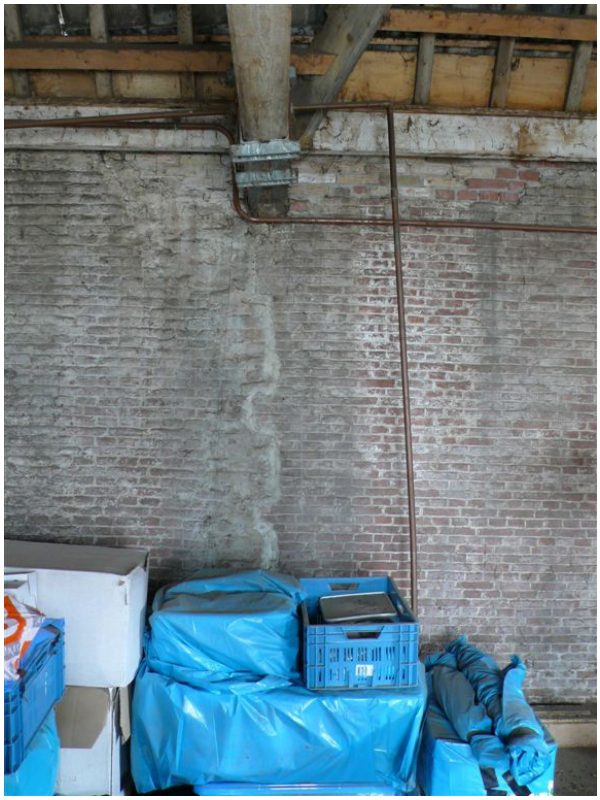

Links: bouwspoor van de aansluiting van de noordwestgevel van de zuidvleugel op de noordoostgevel van de rijzaal. Dit deel van de muur is gesloopt in 1844-'45.
Rechts: dwarsmuur tussen de westelijke en noordelijke stalvleugel. Deze muur uit 1844-'45 (rechts) sluit door middel van een vertanding aan op de muur van de 18de-eeuwse rijzaal (links).

Links: deels afgehakte steunbeer op de noordoostgevel van de rijzaal, 18de eeuw.
Rechts: kilkeper in het westelijke dakvlak van het schilddak van de westelijke stalvleugel, de plaats waar eertijds de kap van de noordelijke stalvleugel aansloot. Dichtgelegd in 1904.

Interieur
De rijzaal is een grote ongedeelde ruimte met een ziende kap. Deze kap is onderverdeeld in zes traveeën, waarvan de onderlinge maat verschilt. Deze maatverschillen zijn gevolg van de verbouwing uit 1904, toen het gebouw aan de zuidzijde is ingekort en aan de noordzijde is verlengd. Het bestaande spant uit de (gesloopte) eerste travee werd daarbij verplaatst naar de nieuw toegevoegde travee. De kap wordt gedragen door vijf (hele) Polonceauspanten en één half Polonceauspant, alle bestaande uit ijzeren liggers, gietijzeren drukstaven en ijzeren trekstangen (met wartels). De lantaarn wordt gedragen door jukken, die door middel van schetsplaten op de liggers zijn bevestigd. Deze lantaarn is geheel vernieuwd in 1980, waarbij volgens plan kunststof vensters moesten worden toegepast. Uiteindelijk is gekozen voor houten vensters. Op deze stalen spanten liggen houten gordingen, die zijn versierd met overhoekse afschuiningen (of kapelletjes). Het dakbeschot bestaat uit kraaldelen. Bij recent bouwtechnisch onderzoek bleek het beschot vernieuwd te zijn in 1980.[25] Dat verklaart ook het feit dat er geen bouwsporen zichtbaar zijn van de daklichten uit 1904.

Dwarsdoorsnede van de rijzaal, tekening door Rappange & Partners Architecten bv. De beide zijgevels horen bij het 18de-eeuwse gebouw, de kap uit 1884 (vernieuwd in 1904) en de lantaarn uit 1980.

[25] Vriendelijke mededeling R.F. Blankevoort.

Het belangrijkste inrichtingselement van de rijzaal is de 'bak', bestaande uit een 'strooivloer' en hoge houten betimmeringen tegen de wanden. Deze betimmeringen zijn vermoedelijk van betrekkelijk recente datum, maar in opzet origineel. Op de bouwtekeningen van 1903 staat de bak reeds in zijn huidige vorm aangegeven. Boven deze betimmeringen zijn de wanden gepleisterd. De huidige hoofdentree tot de rijzaal bevindt zich in de noordoostgevel, een brede deuropening met een stel deuren (1904). De oude toegang tot de rijzaal lag iets verder naar het zuiden, pal onder het venster van de zadelkamer.[26] Achter de betimmeringen zijn resten van een breed deurkozijn zichtbaar. De zadelkamer heeft een driedelig venster, voorzien van zesruitsdraairamen (1904). Uit de bouwsporen in het kozijn valt op te maken dat deze ramen aanvankelijk als schuiframen waren uitgevoerd. In de westelijke wand bevinden zich vier hooggeplaatste vensters, die reeds zijn beschreven als onderdeel van de zuidwestgevel. In de noordwestwand bevindt zich een breed balkon, voorzien van een neoclassicistische omlijsting met pilasters, kolommen en een kroonlijst met smal driehoekig fronton. Het balkon is dichtgezet met een reeks deurkozijnen met glasdeuren, boven- en zijlichten. Lage gietijzeren hekjes vormen een doorvalbeveiliging. Evenals de aanbouw tegen deze gevel, dateert het balkon uit 1904. De vormgeving is echter veel traditioneler. Waarschijnlijk behoren kolommen, pilasters, kozijnen met deuren en bovenlichten en omlijsting tot de opzet uit 1845. Immers, de aanbouw uit 1844-'45 had ook reeds een balkon voor het publiek.

Overzicht van de rijzaal, gezien naar het noordwesten. In eerste opzet dateert de manege uit het derde kwart van de 18de eeuw. De kap is vernieuwd in 1884, waarbij de constructie met Polonceauspanten is geplaatst. Bij de verbouwing van 1904 is de zaal in noordelijke richting uitgebreid, waarbij de kap aangevuld is met bestaande spanten (van het gesloopte stuk aan de zuidzijde). De pui op de achtergrond hoort bij de toeschouwerruimte. Deze pui is in 1904 samengesteld uit oudere elementen (1845?).

[26] De zadelkamer is in 1904 gebouwd ter plaatse van een gang in de westelijke stalvleugel.

Overzicht van de kapconstructie in de rijzaal, gezien naar het zuiden (1884, aangepast in 1904).

Detail van het gietijzeren hekwerk van de pui in de toeschouwerruimte, gesitueerd in de aanbouw tegen de noordwestgevel van de rijzaal (1904).

4.4 Westelijke stalvleugel
De westelijke stalvleugel is in 1844-'45 tegen de noordoostgevel van de rijzaal aangebouwd. In de oorspronkelijke opzet bezat deze vleugel nog een dwarsvleugel, die aansloot tegen de noordwestgevel van de rijzaal. Dit gedeelte is in 1904 opgenomen in de rijzaal. Er zijn nog slechts enkele aanwijzingen voor deze verdwenen dwarsvleugel, waaronder bouwnaden in het metselwerk en een niet meer functionele kilkeper in de kapconstructie.

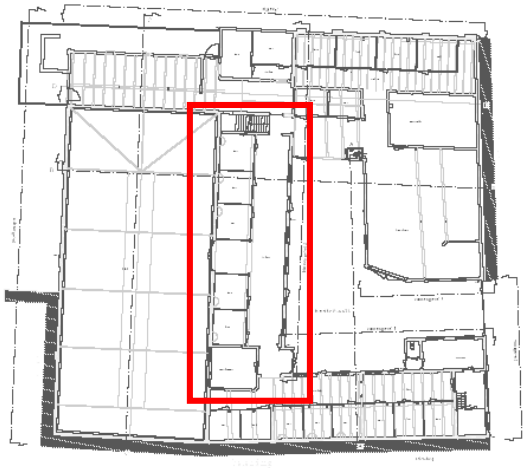

Overzicht van de noordoostgevel van de westelijke stalvleugel (1844-'45), gerenoveerd in 1986.

Gevels
De noordoostgevel is een tweelaags lijstgevel, opgetrokken uit baksteen in schoon metselwerk.[27] Uit de hoekverbanden valt op te maken dat alle vensters en deuren tot de originele opzet behoren. Er is slechts een afwijking in het hoekverband te vinden, namelijk bij de hoek met de noordwestgevel. Het onderste deel van de hoek vertoont een verstoord metselverband en sporen van hakwerk. Hier moet de gevel hebben doorgelopen in de vorm van een lagere muur. Op de bouwtekeningen van 1903 valt deze muur inderdaad te herkennen. Deze muur

[27] Het baksteenverband bedraagt 17-18½ x 8-9 x 4 cm, de tienlagenmaat 48-48½ cm.

stond in één lijn met de noordoostgevel van de quarantainestal. Bij de renovatie van 1986 zijn de voegen vernieuwd.

Deur van het trappenhuis in de westelijke stalvleugel. In het hoekverband aan de rechterzijde viel te zien dat hier een muur aansloot, aangeduid door de rode lijnen.

De noordoostgevel van de westelijke stalvleugel heeft een regelmatige indeling. In het midden van de gevel bevinden zich twee groepen vensters en (hooi)deuren, elk bestaande uit drie venster-assen. Op de hoeken bevinden zich aparte toegangen, respectievelijk de oorspronkelijke toegang tot de rijzaal (zuidzijde) en een entree tot het trappenhuis (noordzijde). De kozijnen stammen uit de bouwtijd, de betimmeringen, ramen en deuren uit 1986. Ook de hardstenen neuten van de deurkozijnen zijn origineel. Als bijzonderheid kan nog genoemd worden dat de bovendorpels van de kozijnen niet dragend zijn, zoals gebruikelijk. Boven de kozijnen zijn originele houten lateien zichtbaar. De gevel wordt afgesloten door een geprofileerde houten lijst.
De oorspronkelijke toegang tot de rijzaal (zuidzijde) is in 1904 voorzien van een portaaltje met een plat dak, dat een deel van het kozijn en het bovenlicht vrij laat. Het portaaltje is uitgevoerd in baksteen. In de voorgevel van het portaaltje bevindt zich een breed deurkozijn met een deurstel van opgeklampte deuren (1904). Het deurkozijn van het trappenhuis gaat schuil achter de wasplaats. Ook dit deurkozijn bevat een opgeklampte deur, waarboven een vierruits bovenlicht. Het middelste deel van de gevel bevat de bovengenoemde groepen van drie venster-assen. De middelste venster-as van elke groep bevat op de begane grond een staldeurkozijn, waarin klampdeur, kalf en een twaalfruitsbovenlicht (4 x 3). Recht daarboven bevindt zich een hooideur, voorzien van een opgeklampt luik. In de flankerende assen bevinden zich op de begane grond vensters met 28-ruitsschuiframen (4 x 4 / 4 x 3), op de eerste verdieping tweelichtvensters met zesruitssdraairamen.

De noordwestgevel is een tweelaags langsgevel, opgetrokken uit baksteen in schoon metselwerk.[28] Deze gevel grensde aanvankelijk aan een kleine binnenplaats, die in de 20ste eeuw is overdekt met een lessenaardak.
De begane grond bevat twee deurkozijnen, waarvan een toegang geeft tot het trappenhuis (uit 1904) en de andere tot een kastruimte onder het trappenhuis. De eerstgenoemde toegang bestaat uit een houten kozijn met een originele opgeklampte spiegelklampdeur (1845).

Overzichten van de begane grond van de westelijke stalvleugel (1844-'45). De stallen zijn gerenoveerd in 1986.

Gietijzeren voerbakken uit 1845. Door beschadiging van de bakstenen onderbouw van de voerbak is een fragment van de zijgevel van de rijzaal te zien. De pijl markeert de bouwnaad tussen het metselwerk uit de 18de eeuw (links) en 1844-'45 (rechts).

[28] Het baksteenverband bedraagt 17½-18½ x 8½-9 (9½) x 3½-4 cm, de tienlagenmaat 47½-48½ cm.

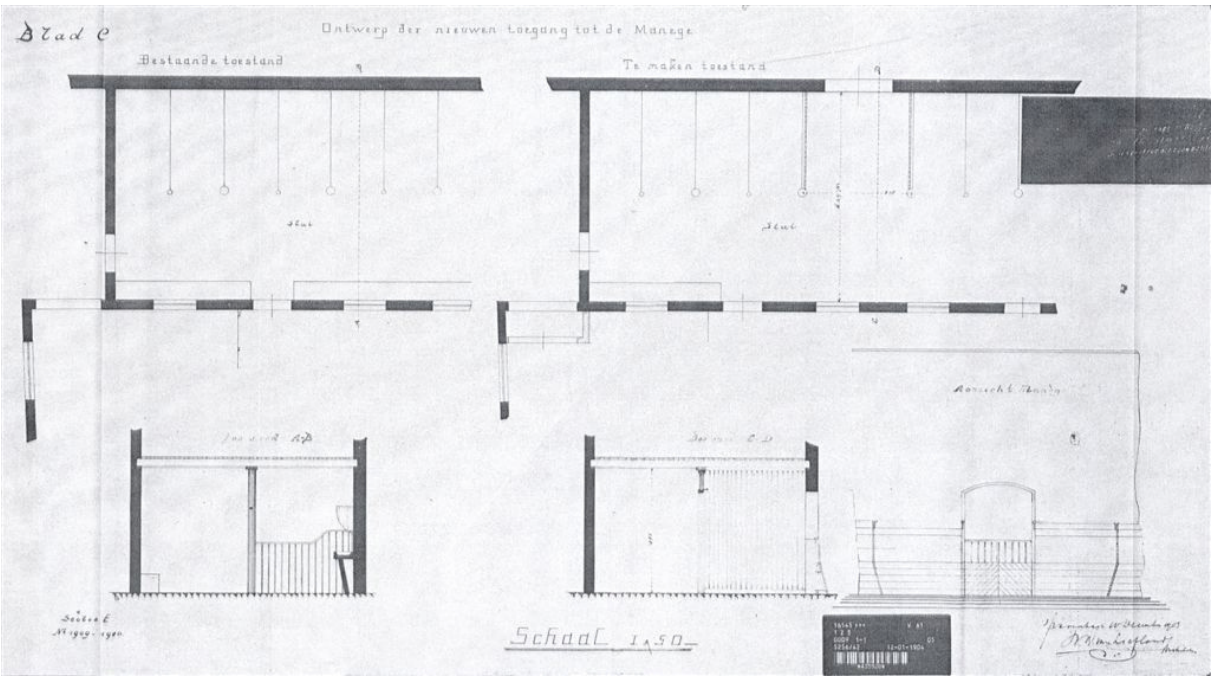

Detailplattegrond van begane grond van de westelijke stalvleugel, bestaande toestand (links) en nieuwe toestand in 1904 (rechts), tekening van W.B. van Liefland (Archief BWT). Onder zijn twee doorsneden en het aanzicht van de nieuwe hoofdentree van de rijzaal te zien. Deze tekening is een kwartslag naar rechts gedraaid ten opzichte van de overige tekeningen.

Indeling

De begane grond van de westelijke stalvleugel bevat een langgerekte ruimte met paardenboxen, oorspronkelijk geflankeerd door twee dwarsgangen. De noordelijke dwarsgang is in 1904 verbouwd tot trappenhuis, waarvoor een bestaande trap uit het gesloopte deel van de noordelijke stalvleugel is verplaatst. De zuidelijke dwarsgang is verbouwd tot een zadelkamer met voorportaal (1904).

De paardenstal is een langgerekte ruimte, voorzien van een enkelvoudige balklaag met een onderslagconstructie. De onderslagconstructie bestaat uit een stalen balk, ronde stalen kolommen en stalen kokerkolommen. De ronde kolommen flankeren de huidige toegang tot de rijzaal (1904). Volgens de verbouwingtekening van 1986 zijn deze twee kolommen uitgevoerd “als bestaand”. Het plafond is bekleed met gipsplaten (1986). De wanden zijn gepleisterd, de vloer is bestraat met klinkers in halfsteenverband (1986). De twee deurkozijnen naar het trappenhuis en de voorruimte van de zadelkamer zijn origineel (1845), inclusief de opgeklampte deur. Deze deur is door middel van spiegelklampen in drieën verdeeld. De paardenboxen dateren uit 1986. Elke box bestaat uit twee oude stallingplaatsen, zoals nog herkenbaar is aan de drenkbakken. Deze drenkbakken zijn van gietijzer en rusten op uitkragend metselwerk, dat tegen de oude buitengevel van de rijzaal is geplaatst. Tussen de paardenboxen bevindt zich de getoogde toegang tot de rijzaal (1904), waarin een breed en hoog kozijn met een deurstel van onder- en bovendeuren (1904). De wanden ter weerszijden van deze ingang en het plafond zijn bekleed met kraaldelen (1904?).

De noordelijke dwarsgang maakte in oorspronkelijk opzet deel uit van een veel langere gang (die doorliep in de noordelijke dwarsvleugel). Bij de verbouwing van 1904 werd deze dwarsvleugel verbouwd tot onderdeel van de rijzaal. Het trappenhuis in deze dwarsveugel kwam te vervallen, waarna de trap is herbouwd in de westelijke stalvleugel. Het trappenhuis dateert in zijn huidige vorm dus uit 1904, waarbij de oude trap (1845) is hergebruikt.

Overzicht van het trappenhuis in de westelijke stalvleugel. Oorspronkelijk was dit een gang naar de noordelijke stalvleugel, die tevens aansloot op een trappenhuis naar de toeschouwerruimte (1844-'45). Bij de verbouwing in 1904 is de trap verplaatst naar dit deel van de gang.

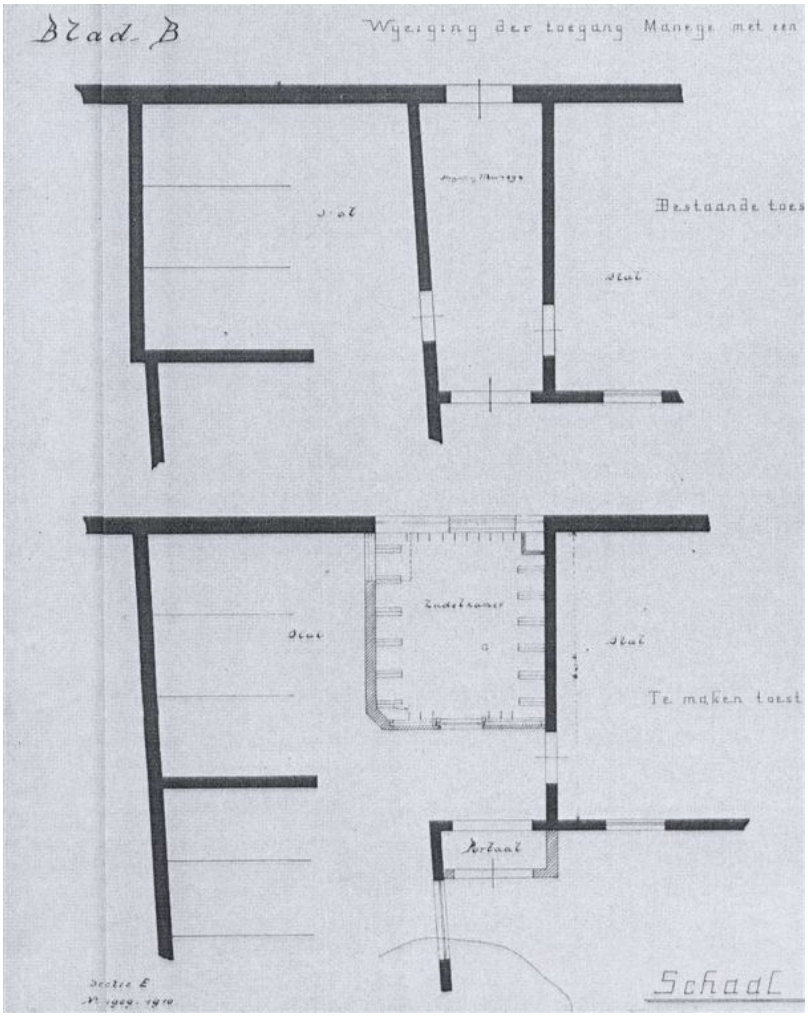

Detailplattegrond van de begane grond van de hoek tussen de zuidelijke stalvleugel (links) en de westelijke stalvleugel (rechts). Boven de bestaande toestand en onder de nieuwe toestand in 1904. Tekening van W.B. van Liefland (Archief BWT). Bij de verbouwing is de entree tot de manege verbouwd tot een zadelkamer. Deze tekening is een kwartslag naar rechts gedraaid ten opzichte van de overige tekeningen.

Aan de zuidzijde bevond zich ook een dwarsgang, echter breder dan de noordelijke dwarsgang. Deze gang vormde tussen 1845 en 1904 de hoofdentree tot de rijzaal. Bij de verbouwing van 1904 is deze gang verbouwd tot een zadelkamer met voorruimte. Deze verbouwing was tamelijk ingrijpend, aangezien hiertoe de dragende muur tussen de zuidelijke en westelijke stalvleugel gesloopt moest worden.
De zadelkamer is een rechthoekige ruimte, voorzien van een baksteenbestrating (gecementeerd), gepleisterde wanden en een verlaagd plafond van gipsplaten. Het plafond stamt uit 1986. Tot de originele uitmonstering behoort de hoge lambrisering van kraaldelen. Deze lambrisering vertoont overigens wel enige herstellingen. Deze kamer werd verwarmd door een kachel, waarvan de (gemetselde) schoorsteen is gesloopt. De aftekening van deze schoorsteen valt nog te herkennen op de zolder van de zuidelijke stalvleugel. De entree van de zadelkamer bestaat uit een deurkozijn met een glasdeur. Een drielichtvenster met draairamen ziet uit over de bak (rijzaal). In de sponningen van deze vensters valt te zien dat deze draairamen oorspronkelijk waren uitgevoerd als schuiframen, maar reeds spoedig verbouwd moeten zijn. De ramen draaien immers op kniertjes. Verder is er een venster in de zuidoostelijke wand, die zicht geeft op enkele stalruimten in de zuidelijke stalvleugel. Voor dat deel van de stal vormt dit (inpandige) venster ook de enige bron van natuurlijk licht. De voorruimte van de zadelkamer heeft een soortgelijke afwerking als de stal.

Entree vanuit de westelijke stalvleugel naar de rijzaal (links) en entree tot de zadelkamer (rechts), beide tot stand gekomen in 1904.

Eerste verdieping en kap
De eerste verdieping en kap vormen gezamenlijk een ongedeelde ruimte, die in gebruik was als hooizolder en opslagruimte. De wanden zijn gepleisterd, afgezien van de zuidwestelijke wand. Deze zuidwestelijke wand is de (voormalige) buitengevel van de rijzaal. Voor het grootste deel dateert deze gevel uit de 18de eeuw, het noordelijke deel behoort echter bij de

noordelijke stalvleugel uit 1844-'45. Er zijn diverse bouwsporen zichtbaar, die reeds zijn beschreven als onderdeel van de rijzaal.
De constructie bestaat uit grenenhouten trekbalken ("zolderbalken"), waarop A-spanten staan. Het merendeel van de trekbalken is in 1986 voorzien van stalen schoenen, ter plaatse van de oplegging in de noordoostgevel van de rijzaal. Kennelijk waren de opleggingen beschadigd door inwatering (inrotting?) vanuit de zakgoot. De spanten hebben een eenvoudige opzet, overigens zonder langsschoren. De koppelbalken in deze A-spanten zijn afgeschoord; daarbij zijn deze schoren op de spantbenen aangesloten door middel van een halfhoutsverbinding en op de koppelbalken door middel van een pengatverbinding. De constructie van het schildeind (noordzijde) bestaat uit hoekkepers. Muurplaten, gordingen, flieringen en de nokbalk vormen de dragers van de (op hun plat gelegde) sporen. In het westelijke dakvlak is een kilkeper te zien, die in de huidige opzet geen functie meer heeft. Samen met één van de hoekkepers van het schildeind, markeert deze kilkeper de aansluiting van de zadelkap van de dwarsvleugel, die eertijds tegen de noordwestgevel van de rijzaal aansloot. In 1904 is deze kap gesloopt en het dakvlak dichtgelegd.

Overzicht van de kapconstructie van de westelijke stalvleugel, gezien naar het noorden (1844-'45). De ondergrond bestaat uit de balken boven de eerste verdieping, de zolderbalken of trekbalken.

4.5. Aanbouw van de rijzaal
Tegen de noordwestgevel van de rijzaal staat een tweelaags aanbouw met een plat dak, die in 1904 tot stand is gekomen. De begane grond bevat stallen, de eerste verdieping de publieksruimte of kantine met zicht op de rijzaal. Volgens de bouwtekening uit 1903 zou deze aanbouw worden voorzien van een schildkap, maar gelet op de detaillering van de gootlijst moet niet worden uitgesloten dat het plan is gewijzigd en uiteindelijk een plat dak werd gerealiseerd.
Tegen de eerste verdieping van de noordoostgevel bevindt zich een kleine rechthoekige aanbouw met een plat dak, die behoort bij het trappenhuis. Deze aanbouw rust op de stalen balken, die zijn ingebracht in de noordwestgevel van de westelijke stalvleugel (1844-'45) en de zuidoostgevel van de quarantainestal (circa 1880).

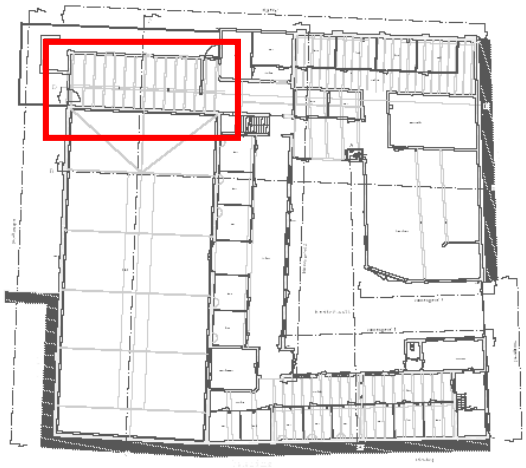

Gevels
Van deze aanbouw zijn slechts twee gevels zichtbaar, namelijk de zuidwest- en de noordwestgevel. De derde gevel gaat grotendeels schuil achter overkappingen van de open ruimte tussen de omringende gebouwen. De gevels zijn opgetrokken in (hergebruikte?) handvormbaksteen en voorzien van een cementpleisterlaag.
De zuidwestgevel is een tweelaags langsgevel, die wordt afgesloten door een eenvoudige boeilijst. De linker hoek van deze gevel is versterkt met een hoekpilaster, die omgezet is over de noordwestgevel. De begane grond van de zuidwestgevel bevat een houten deurkozijn met een tweedelige houten staldeur. Noemenswaard zijn de hardstenen neuten van het kozijn. Naast deze deur bevindt zich een gietijzeren stalvenster met een tuimelraampje (1904). Het venster op de eerste verdieping was oorspronkelijk ingevuld met een zesruitsschuifraam. Bij een verbouwing in de late 20ste eeuw is het onderste deel van het schuifraam naar boven geplaatst, zodat eronder plaats kwam voor een stolpraam.[29]

De noordwestgevel is een tweelaags langsgevel, afgesloten door een boeilijst. De hoeken van deze gevel worden versterkt door pilasters. Op de begane grond bevinden zich drie ijzeren stalvensters met tuimelraampjes, op de eerste verdieping één houten venster. Van het oorspronkelijke zesruitsschuifraam is alleen het bovenlicht bewaard gebleven, de stolpramen zijn bij een verbouwing toegevoegd.

[29] Volgens de bouwtekening van 1980 had dit venster nog een zesruitsschuifraam.

Noordwestgevel van de aanbouw tegen de rijzaal (1904).

Noordoostgevel van de aanbouw tegen de rijzaal, voorzien van een kleinere aanbouw op de eerste verdieping (rustend op stalen balken). De binnenplaats op de voorgrond is overkapt met een lessenaardak (voorgrond). Rechts is het dak van de quarantainestal zichtbaar.

De (grotendeels ingebouwde) noordoostgevel is een tweelaags langgevel, voorzien van een eenvoudige boeilijst. Op de begane grond bevond zich een staldeur, waarvan het kozijn geheel is uitgebroken. Alleen de hardstenen neuten getuigen nog van de oorspronkelijke breedte van deze deur. De verdieping gaat schuil achter een uitbouw, die is opgelegd op stalen balken tussen de noordwestgevel van de westelijke stalvleugel en het Quarantainegebouw. Deze aanbouw bevat de overloop van het trappenhuis. Deze overloop wordt aangelicht door een tweelichtvenster met twee draairamen. Deze ramen hadden oorspronkelijk een onderverdeling, zo valt op te maken uit de 'moeten' van de uitgezaagde roeden. Vanwege de later toegevoegde overkapping van de binnenplaats wordt het onderste deel van dit venster afgedekt en kunnen de ramen geen dienst meer doen.

Interieur
De begane grond van deze aanbouw is een ongedeelde ruimte, voorzien van een enkelvoudige balklaag met vloerdelen. De vloerdelen zijn recent vernieuwd. De balklaag werd ondersteund door een onderslagbalk op kolommen, die tevens de scheiding tussen stallen en gang vormde. De onderslagbalk is verankerd met de kopgevels. Bij sloop van de stallen zijn ook de kolommen onder de onderslagbalk verdwenen. De wanden zijn gepleisterd en gekalkt. Noemenswaard is nog de zwarte lambriseringschildering (geteerde) van de stalgang.
Oorspronkelijk bevatte de begane grond zeven paardenstallen. Elke stal had een eigen (ijzeren) drenkbak, zo valt op te maken uit de aftekeningen op de wanden. De vloer heeft een bakstenen bestrating, voorzien van een goot ter plaatse van de afscheiding tussen de stallen en loopgang.

Overzicht van de toeschouwerruimte op de eerste verdieping van de aanbouw, gezien naar het oosten (1904). De pui aan de rechterzijde geeft zicht op de rijzaal.

De eerste verdieping bevat een ongedeelde ruimte, die in gebruik is als toeschouwerruimte bij de rijzaal en kantine. De interieur-afwerking is zeer sober en eenvoudig, namelijk een (vernieuwde) houten vloer, gepleisterde wanden en een plafond van kraaldelen. De vensters zijn reeds benoemd als onderdeel van de gevels. Een royale glaspui geeft zicht op de rijzaal. Deze is reeds beschreven als onderdeel van de rijzaal.
Deze toeschouwerruimte is toegankelijk via een voorhal, die zich bevindt in de uitkragende aanbouw op onderslagbalken. Deze balken zijn opgelegd in de gevels van de westelijke stalvleugel en de quarantainestal. De interieur-afwerking van deze ruimte is sober en eenvoudig.

4.6. Quarantainestal

De quarantainestal dateert waarschijnlijk uit circa 1880. Op een overzichtstekening ten behoeve van de verbouwingen staat dit gebouw in 1903 als bestaand aangegeven. Bij de verbouwing van 1904 vonden geen grote wijzigingen plaats, afgezien van de dichtzetting van een venster in de zuidoostgevel.

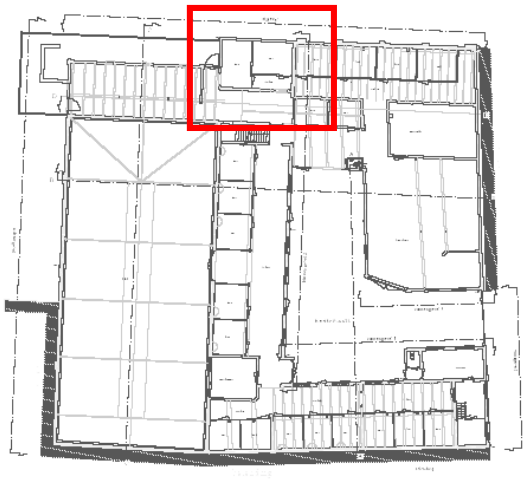

Bouwmassa

De quarantainestal is rechthoekig éénlaags gebouw met een zadeldak. Het is grotendeels ingebouwd door latere aanbouwen, namelijk de stallen en het koetshuis (noordoostzijde), een gang (zuidwestzijde) en de overkapping van de wasplaats (zuidoostzijde).

Noordwestgevel van de quarantainestal (ca 1880).

Gevels
De gevels van deze quarantainestal zijn opgetrokken uit handvormbaksteen, gemetseld in kruisverband.[30] Boven de deuren zijn halfsteensstrekken aanwezig, boven de vensters halfsteens- en anderhalfsteenstrekken.
De noordwestgevel is blind. De stal heeft twee toegangen, één in de zuidoostgevel en één in de noordoostgevel. Beide toegangen bestaan uit houten kozijnen, voorzien van opgeklampte onder- en bovendeuren.[31] Twee hooggeplaatste vensters in de zuidoost- en zuidwestgevel zorgen voor lichttoetreding in de stal, elk voorzien van een kantelraam. In de geveltoppen van de beide kopgevels bevinden zich houten kozijnen met schoepenroosters, die als ventilatievoorzieningen dienden.

Interieur
De begane grond is momenteel een ongedeelde stalruimte, voorzien van gepleisterde wanden en een houten plafondbetimmering. Uit het nagelpatroon in de betimmering valt op te maken dat er sprake is van een enkelvoudige balklaag.
Oorspronkelijk was deze quarantainestal verdeeld in een stalgang en vier stallingen voor zieke paarden. De stallingen waren onderling gescheiden door middel van schotten, zoals nog valt op te maken uit de aftekeningen op de noordwand. Op de houten zoldering is ook een aftekening zichtbaar, behorend bij de afscheiding tussen de stalgang en de stallingen. Verder is boven elke paardenstalling een klein rechthoekige opening in het plafond zichtbaar; vermoedelijk zijn dit ventilatievoorzieningen.

<u>Links:</u> entree in de zuidoostgevel van de quarantainestal. De halfsteens rollaag boven deze deur is eruit gevallen.
<u>Rechts:</u> interieur van de quarantainestal. De indeling is geheel vernieuwd. Onder het pleisterwerk van de wanden zijn de oorspronkelijke wit geglazuurde tegels nog zichtbaar.

[30] Het baksteenformaat bedraagt 21½-22½ (23) x 10-11 x 4½-5 cm, de tienlagenmaat 58½-59½ cm.
[31] In de zuidoostgevel zijn de deuren uit het kozijn uitgenomen.

De wanden van deze stal hadden oorspronkelijk een afwerking met 'witjes', wit geglazuurde tegels. Deze betegeling is nog herkenbaar onder het pleisterwerk van de noordoost- en zuidoostwand. Vermoedelijk was de lambrisering niet betegeld, maar voorzien van een cementbepleistering en/of betimmering. Op dat niveau zijn namelijk geen sporen van witjes gevonden.

De zolder is een ongedeelde ruimte, die vermoedelijk alleen als een plenum voor de ventilatie fungeerde. De ruimte is niet toegankelijk. Wel bevindt zich elk van in de beide kopgevels een kozijn met houten schoepen. De kapconstructie bestaat uit twee eenvoudige naaldhouten A-spanten met (overhoekse) gordingen en nokbalk. Deze gordingen en nokbalk zijn ook opgelegd in de kopgevels. De dakvlakken bestaan uit sporen, waarop panlatten en gesmoorde Oudhollandse pannen.

Plafond van de stalruimte in de quarantainestal (ca 1880). In dit plafond bevinden zich vier luiken, die in positie overeenstemmen met de oorspronkelijke indeling van de stal. Omdat de zolder niet toegankelijk is, kunnen deze luiken alleen voor ventilatie gediend hebben.

Overzicht van de kapconstructie van de quarantainestal (ca 1880), gefotografeerd via het ventilatieluik in de zuidwestgevel. Het spant bestaat uit houten delen met gestandaardiseerde maatvoering.

4.7. Wasplaats

In de hoek tussen de westelijke stalvleugel en het stal- en koetshuis uit 1904 bevond zich een kleine open ruimte, die volgens de tekeningen uit 1904 was bestemd als wasplaats (voor koetsen en paarden). Dit was een open, onoverdekte ruimte, waarvan de bestrating naar een waterkolk in het midden afliep.

Deze ruimte is op zeker moment overdekt, waarbij gebruik is gemaakt van een enkelvoudige balklaag en kraaldelen. De balklaag is opgelegd op een stalen portaal. In een volgende bouwfase is een wand onder het portaal geplaatst, vermoedelijk pas na 1980. Op de opmetingstekening uit 1980 staat deze wand niet ingetekend.

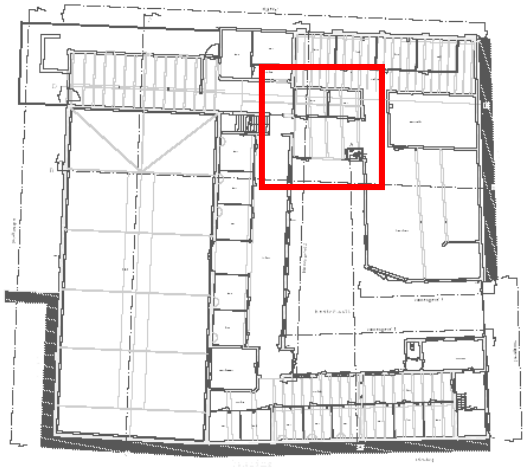

Zuidoostgevel van de overkapte wasplaats. Rechts het koetshuis met stallen uit 1904, links de westelijke stalvleugel.

Gevels
De voormalige wasplaats heeft slechts één eigen gevel, de overige gevels maken deel uit van de belendingen. Deze ene gevel bestaat uit een stalen portaal met twee tussensteunpunten (kolommen). De middentravee is geheel gevuld met een hoge stalen roldeur, de beide zijtraveeën met muurwerk van een hoogte van circa 2 meter en houten bovenlichten. Het muurwerk is opgetrokken uit oranje strengperssteen, gemetseld in halfsteensverband. In de linkermuur bevindt zich een houten deurkozijn met een glasdeur.

Indeling
De voormalige wasplaats is ingericht als provisorische stalruimte, waarin twee paardenboxen zijn afgescheiden. De zoldering bestaat uit een enkelvoudige balklaag met kraaldelen. De wanden zijn onderdeel van de belendende bebouwing, namelijk de westelijke stalvleugel en het stal- en koetshuis uit 1904. Opvallend zijn de aanpassing in de gevel van het laatstgenoemde gebouw. Niet alleen zijn de brede deuren uitgenomen, ook hebben aanpassingen plaatsgevonden in de gevel van het stalgedeelte. Twee kleine vensters zijn vervangen door een breder venster met een stolpraam.

Overkapping van de wasplaats (eerste helft van de 20ste eeuw?).

4.8. Koetshuis met paardenstallen

In 1904 is op de voormalige binnenplaats van de manege een groot L-vormige gebouw geplaatst, bestaande uit een koetshuis en paardenstallen. Het ontwerp was van de architect W.B. van Liefland.

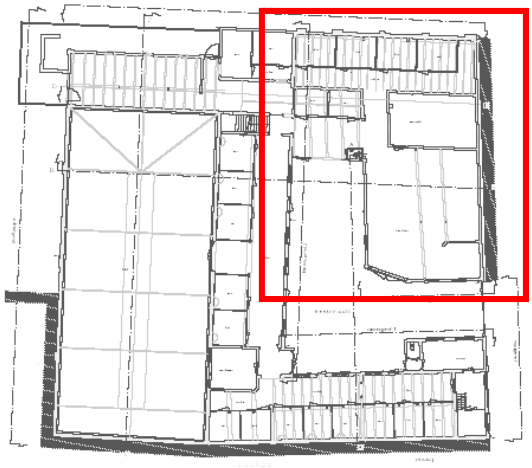

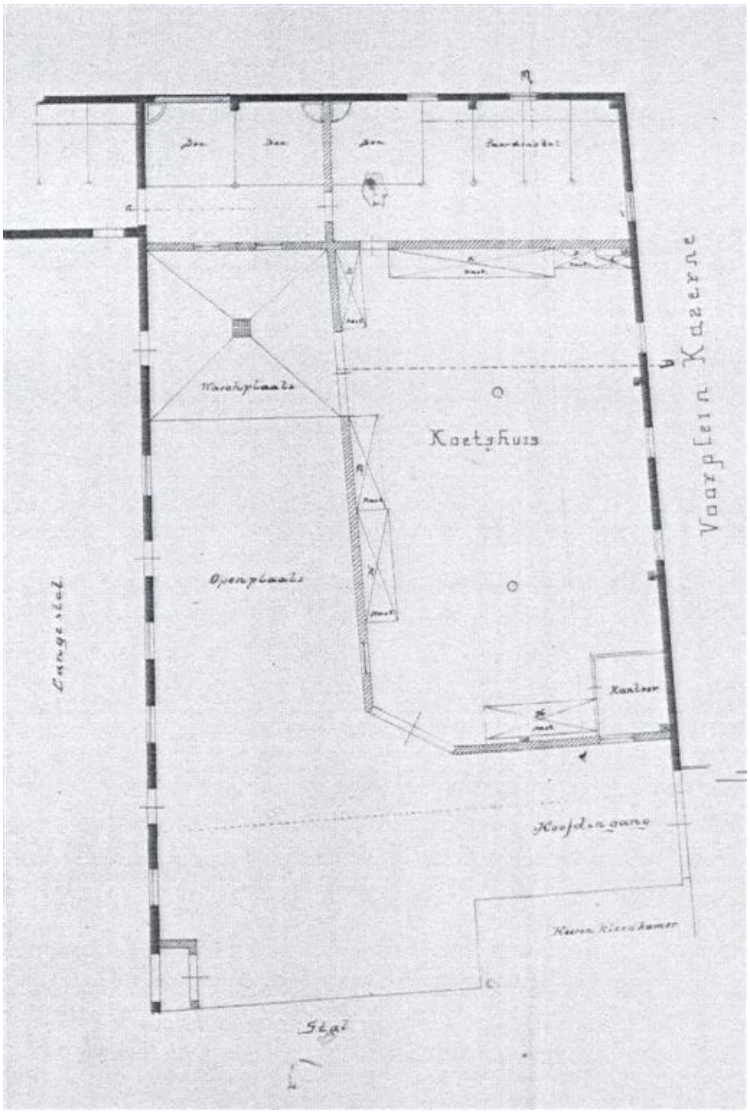

Detailplattegrond van het nieuwe koetshuis met stallen, tekening van W.B. van Liefland uit 1904 (Archief BWT). Op deze tekening staan de noordoost- en noordwestgevel als bestaand aangegeven. Hier heeft men de bestaande ommuring gehandhaafd en verhoogd tot gevels voor dit gebouw.

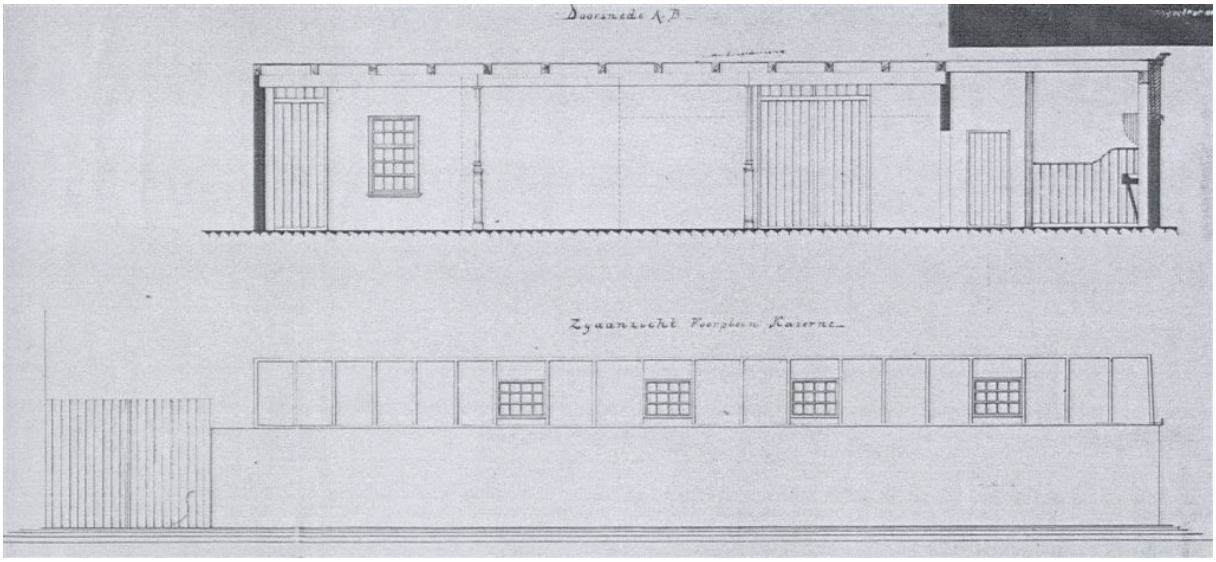

Dwarsdoorsnede en aanzicht van de noordoostgevel van het koetshuis met stallen, tekening van W.B. van Liefland uit 1904 (Archief BWT). Op het gevelaanzicht valt goed te zien dat er sprake is van een bestaande ommuring, verhoogd tot een gevel. Deze tekening suggereert een uitvoering of bekleding in stijl- en regelwerk. Aan de binnenzijde valt te zien dat er in elk geval sprake is van een gemetselde muur. Deze gevel was zichtbaar op het terrein van de kazerne.

Overzicht van het koetshuis met stallen uit 1904. De gevels aan de binnenplaats zijn uitgevoerd in hergebruikte rode baksteen, voorzien van een cementpleisterlaag. Banden en decoraties in gele strengpersstеen verlevendigen deze gevels.

Bouwmassa
Er is sprake van een L-vormig gebouw, waarvan de brede zuidvleugel oorspronkelijk het koetshuis bevatte en de smallere noordvleugel stallen voor paarden. Het gehele gebouw bestaat uit één bouwlaag met een plat dak.

Gevels
De drie gevels aan de binnenplaats van de manege zijn gepleisterd, afgezien van de spekbanden en tandlijst onder de boeilijst van gele strengpersstentjes.[32] Omdat veel pleisterwerk van de muur is afgevallen, valt het onderliggende metselwerk ook te zien. Dit bestaat hergebruikte rode baksteen.[33] Twee brede deurkozijnen geven toegang tot het koetshuis, respectievelijk geplaatst in de overhoekse afschuining van de zuidoostgevel en de zuidwestgevel. Beide kozijnen bevatten deurstellen van spiegelklampdeuren, forse kalven en bovenlichten. Deze bovenlichten hadden oorspronkelijk een achtruitsindeling (8 x 1), één daarvan is vervangen door een drie-ruitsindeling (3 x 1). Van het deurkozijn in de zuidwestgevel zijn de deuren verwijderd.
De zuidoostgevel bevat behalve het reeds genoemde deurkozijn (in het overhoekse gevelgedeelte) nog een venster en een nis, beide voorzien van een getoogde ontlastingsboog van gele strengpersstein. Het venster bestaat uit een houten kozijn met een H-schuiframe. Uit de aftekeningen in de stijlen en regels van het raam valt op te maken dat er oorspronkelijk sprake was van een 20-ruitsverdeling (4 x 3/ 4 x 2).
In de zuidwestgevel bevinden zich twee vensters van ongelijke grootte, beide voorzien van getoogde ontlastingsbogen van gele strengpersstein. Het grotere venster aan de voorzijde heeft een raam van recente datum, waarvan zowel het onderraam als het bovenlicht in tweeën zijn verdeeld. Het hooggeplaatste, achterste venster heeft een ongedeeld raam (bovenlicht). Uit aftekeningen valt een drieruitsverdeling te herleiden. Naast de reeds genoemde brede deur in deze gevel bevond zich nog een deur, die echter is dichtgemetseld.

De noordoostgevel gaat geheel schuil achter de nieuwbouw van de Raad van State. Aan de binnenzijde valt echter te zien dat er sprake is van een circa 2,20 meter hoge tuinmuur, die in 1904 is verhoogd tot een gevel. De tuinmuur is opgetrokken uit handvormbaksteen[34], de opbouw uit 1904 uit machinale baksteen. De vier hooggeplaatste vensters zijn dichtgemetseld in kalkzandsteen.
De noordwestgevel is zichtbaar vanaf het schoolplein van het Edith Steincollege. De onderbouw van deze gevel bestaat uit een circa 2,2 meter hoge tuinmuur met (originele) steunberen, geheel opgetrokken uit handvormbaksteen. Opvallend is dat de steunbeer bij de hoek met de noordoostgevel breder is (5½ steen) dan de overige steunberen (3½ steen). Deze tuinmuur is in 1904 opgehoogd in machinale baksteen. Voor zover zichtbaar, is de ophoging uit 1904 gepleisterd en wit beschilderd. Aan de westzijde is een deel van de tuinmuur over de volle hoogte vervangen door metselwerk in machinale baksteen; dit deel van de muur is slechts geschilderd. Twee hooggeplaatste vensters zorgen voor licht in de paardenstallen.

[32] Het baksteenformaat bedraagt 17½-18 x 8½ x 4[2] cm.
[33] Het baksteenformaat bedraagt 18-18½ x 8-8½ x 4½-5 cm, de tienlagenmaat 56-57½ cm.
[34] Het baksteenformaat bedraagt 17½-18½ x 8½-9 x 3½-4 cm, de tienlagenmaat 47½-48½ cm.

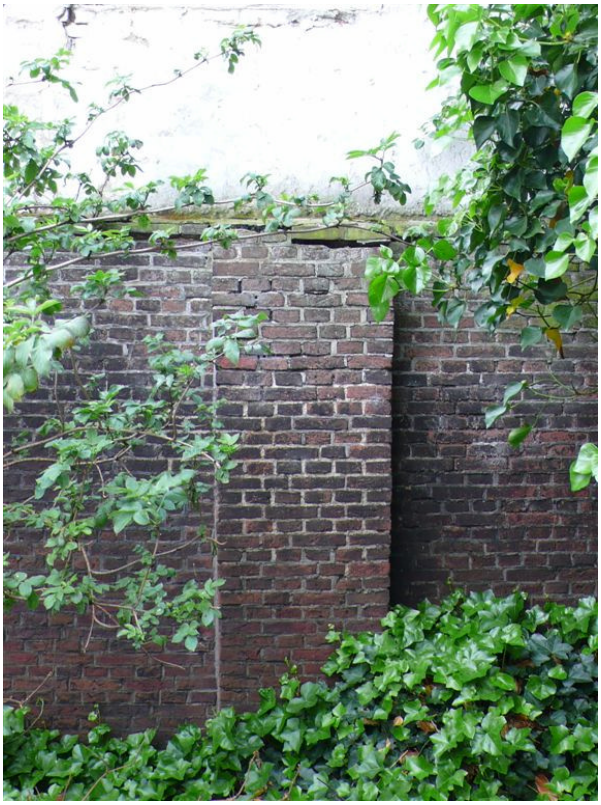

Deeloverzichten van de noordwestgevel van het koetshuis met stallen, bestaande uit een (19de-eeuwse) ommuring met pilasters en een opbouw uit 1904. De pilasters van de muur waren afgedekt met hardsteenplaten.

Interieur
In de oorspronkelijke opzet bestond het gebouw uit twee delen, namelijk een stalling voor koetsen (zuidelijk deel) en een stalling voor paarden (noordelijk deel).
In de stalling voor koetsen bestaat de dakconstructie uit een enkelvoudige balklaag, die in het midden wordt ondersteund door een onderslagbalk op pilasters (in de gevels) en twee vrijstaande gietijzeren kolommen. Het dakbeschot bestaat uit kraaldelen. Secondair is een verlaagd plafond aangebracht, dat de gehele constructie aan het zicht onttrekt. De wanden zijn gepleisterd. Oorspronkelijk was er een kantoorruimte in de oostelijke hoek afgeschoten. De ruimte is nagenoeg geheel gesloopt, waarbij ook de schouw en de deur zijn verdwenen. Secondair is achter in de koetsstalling een ruimte afgeschoten, waarvan de functie onduidelijk is. De tekst op de deur suggereert een gebruik als studio. Momenteel is deze ruimte in gebruik als werkplaats. Er zijn geen bijzonderheden gesignaleerd.

De paardenstalling is een langgerekte ruimte, samengesteld uit twee kleinere ruimten. Van de verdwenen tussenmuur zijn alleen nog aftekeningen in de wanden en zoldering zichtbaar. De stalling heeft een enkelvoudige balklaag en een beschot van kraaldelen. Kennelijk was de constructie onvoldoende stevig, want secondair heeft men tussenbalken toegevoegd (één per balkveld). Aan de zuidzijde zijn de balken opgelegd in de gevel, aan de noordzijde op een onderslagconstructie naast de gevel. Deze onderslagconstructie bestaat uit houten stijlen en een draagbalk. De indeling in paardenboxen is van betrekkelijk recente datum (circa 1985).

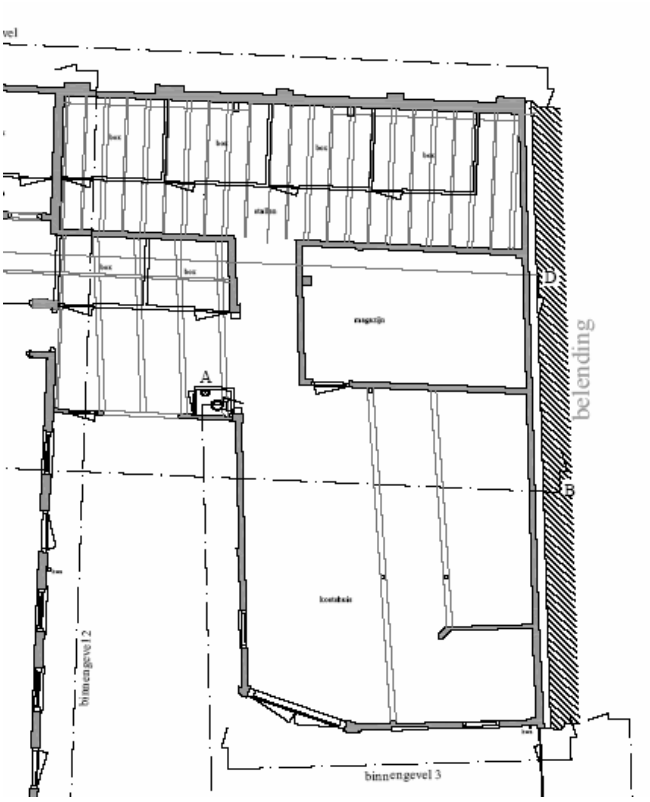

<u>Links:</u> plattegrond van het koetshuis met stallen, tekening door Rappange & Partners Architecten bv.
<u>Rechts:</u> detail van een gietijzeren kolom van de onderslagconstructie in het koetshuis (1904). Wellicht is deze kolom van elders afkomstig.

Overzicht van de voormalige koetsenstalling (1904), gezien naar het noorden.

5. Waardestelling

5.1. Rijksbescherming

Het pand Kazernestraat 50 is geregistreerd als Rijksmonument, nummer 17459. Hierbij hoort onderstaande omschrijving: "*Voormalig KOETSHUIS uit de 18e eeuw van het huis Olmgaeten, met verdieping, schilddak, deuromlijsting met verdiepte pilasters en hoofdgestel en vensters met negenruitsschuiframen. Aangebouwde L-VORMIGE STAL waarachter manege met tribune, welke in opdracht van Lodewijk-Napoleon als burger-manege zou zijn gebouwd. (Nog als zodanig in gebruik).*"[35]

Deze omschrijving omvat niet het gehele complex, maar slechts de woning, de beide stallen (zuidelijke en westelijke stalvleugel), de manege of rijzaal en de aanbouw met de tribune. Deze onderdelen zijn compleet beschermd, zowel uitwendig als inwendig en met alles wat daar door bestemming en gebruik ('aard- en nagelvast') toe gerekend moet worden. Doelbewust zijn de veel jongere quarantainestal (circa 1880), het koetshuis met stallen (1904) en de andere aanbouwen niet in de omschrijving genoemd. Deze kunnen dus niet zonder meer als onderdeel van het beschermde monument worden beschouwd, hoewel ze functioneel en bouwkundig wel deel uitmaken van het complex. En ook historisch gezien vormen ze een wezenlijk onderdeel van het complex. Daarom wordt in dit rapport een waardestelling voor het gehele complex gegeven.
Alle verbouwingen en wijzigingen zijn vergunningplichtig in het kader van de Monumentenwet 1988, tenzij de gemeente anders beslist.

5.2. Type waardestelling

Vanwege de status van het pand Kazernestraat 50 als Rijksmonument heeft een 'interne waardestelling' plaatsgevonden, conform de 'Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek' van de Rijksgebouwendienst, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stichting Bouwhistorie Nederland en de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (Den Haag, 2000). Bij een interne waardestelling worden de monumentwaarden van een pand in onderlinge samenhang vergeleken. Vervolgens vindt een classificatie plaats in drie categorieën:[36]

- hoge monumentwaarde (op cultuurhistorische gronden is behoud noodzakelijk);
- positieve monumentwaarde (op cultuurhistorische gronden is behoud wenselijk), en;
- indifferente waarde (aangepaste vervanging mogelijk).

Bovenstaande classificatie is gebaseerd op de uitgangspunten die zijn ontleend aan de redengevende omschrijving als Rijksmonument en de bouwhistorische verkenning ter plaatse.

5.3. Uitgangspunten bij de waardestelling

De manege Kazernestraat 50 is een opmerkelijk complex, dat in verschillende bouwfasen tot stand is gekomen. De oudste onderdelen zijn in het derde kwart van de 18de eeuw tot stand gekomen als stal- en koetshuis bij het huis Huguetan (Lange Voorhout 32a-36). In eerste op-

[35] Naar verluidt is de stadsrijschool in 1806 gesticht op instigatie van Lodewijk Napoleon, maar bij de archiefonderzoekingen van H. Pars en W. Friso zijn hiervoor geen bewijzen gevonden. Ook over de schenking van de manege aan de Stad Den Haag in 1810 zijn evenmin gegevens beschikbaar. Het huis Olmgaeten kon niet nader getraceerd worden, wellicht wordt het huis Huguetan bedoeld.
[36] Deze waardestelling is uitsluitend gebaseerd op de cultuurhistorische belangen van het complex, zonder rekening te houden met de bouwtechnische toestand en gebruik(er)sbelangen. De RACM (Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten), gemeente en monumenten- en/of welstandscommissie kunnen tot andere conclusies komen, omdat zij zijn gehouden om ook de technische toestand en gebruik(er)sbelangen mee te wegen.

zet bestond het complex uit een woning en een stal- en koetshuis. Deze woning flankeerde de 'overtuin' van huis Huguetan, gelegen ten noorden van de Kazernestraat. De stallen en koetshuis bevonden zich in een dubbele vleugel aan de Kazernestraat. Het is nog onzeker of de manege of rijzaal tegelijkertijd of korte tijd later tot stand is gekomen. Het complex werd in 1802 door de rijksoverheid gekocht (Bataafse Republiek), in 1823 door de gemeente. Sedert 1814 was er sprake van gastgebruik door het Koninklijk Huis. Daarom kwam het complex pas in 1844 ter beschikking van de gemeente, waarna een aanzienlijke uitbreiding plaatsvond. Tegen de rijzaal kwamen twee stalvleugels tot stand, namelijk de westelijke en noordelijke stalvleugel. Waarschijnlijk werd ook de woning aangepast, waarbij de begane grond voor het grootste deel in gebruik werd genomen als paardenstalling en koetshuis. De woning werd vergroot met ruimten op de eerste verdieping van de zuidelijke stalvleugel.

De quarantainestal is toegevoegd omstreeks 1880. In dezelfde periode kreeg de rijzaal een nieuwe overkapping, waarvan de constructie bestaat uit stalen Polonceauspanten (1884).
In 1903 werd de stadsmanege geprivatiseerd. Het voorste deel van het complex werd gesloopt, waarmee een strook bouwgrond aan de Kazernestraat beschikbaar kwam voor de uitbreiding van het hulpkantoor van de gasfabriek. Daarmee ging niet alleen een reeks koetsstallingen verloren, maar ook werden de woning en rijzaal ingekort. Onder leiding van de eerste particuliere exploitant werden de gedeeltelijk gesloopte gebouwen heringericht en hersteld. De rijzaal herkreeg (vrijwel) zijn oorspronkelijke grootte door een uitbreiding ter plaatse van de noordelijke stalvleugel, waarbij de oude spanten zijn herplaatst. Tegen de noordwestgevel kwam een nieuwe aanbouw, waarin plaats was voor een noodstal en de nieuwe toeschouwerruimte. Verder is op het binnenterrein van de manege een nieuw koetshuis met stallen gebouwd, daarbij voor de gevels gebruikmakende van de bestaande ommuring. Deze aanpassingen zijn uitgevoerd naar ontwerp van de toenmalig zeer gekende architect W.B. van Liefland (1903/1904).

Gedurende de 20ste eeuw hebben ondergeschikte wijzigingen plaatsgevonden, waaronder moderniseringen van interieur van de woning, kantoor en kantine. Verder zijn enkele open ruimten op de binnenplaats (gedeeltelijk) overkapt, hetgeen ten koste is gegaan van het zelfstandige karakter van de gebouwen Voor het overige beperkten de werkzaamheden zich tot de allernoodzakelijkste herstellingen. In de loop der tijd werd de technische toestand steeds slechter. In de jaren tachtig van de 20ste eeuw zijn de rijzaal en de westelijke stalvleugel gerenoveerd. De geplande renovatie van de overige gebouwen hebben geen doorgang gevonden. Wel zijn in die periode alle paardenstallingen vervangen door veel grotere paardenboxen.

Conclusie is dat de manege kan worden getypeerd als een gegroeid ensemble van gebouwen uit de 18de tot de vroege 20ste eeuw. Sedert de verbouwingen van 1904 is het complex geheel geconcentreerd rondom en gericht op de binnenplaats. Alle gebouwen zijn specifiek ontworpen als onderdeel van de manege, zowel de rijzaal, paardenstallen met hooizolders als het koetshuis. Verder is er sprake van een dienstwoning met kantoor.
Opvallend en tevens kenmerkend is het sobere karakter van de gebouwen. Reden daarvoor is het feit dat er oorspronkelijk sprake was van een bijgebouw aan een achterstraat van de Lange Voorhout. Vóór 1845 had de voorgevel van de woning had een meer representatief karakter, aangezien deze was gericht op de overtuin van het Huis Huguetan. De rijzaal heeft veel van zijn representatieve karakter verloren door de inkorting in 1904, waarbij het front aan de Kazernestraat verloren ging. De bijzondere overkapping (met Polonceauspanten) en de pui van de toeschouwerruimte vormen een herinnering aan de vroegere allure van deze zaal.

5.4. Waardestelling

Cultuurhistorische betekenis

Het manegecomplex heeft hoge monumentwaarden vanwege de continuïteit van het gebruik. Dit aspect wordt zelfs benoemd in de redengevende omschrijving als rijksmonument. Het complex is in het derde kwart van de 18de eeuw gebouwd als koetshuis, paardenstal en manege (rijzaal) bij het huis Huguetan, aanvankelijk voor privé-gebruik. Tenminste sedert het midden van de 19de eeuw is het complex in gebruik als manege voor algemeen /openbaar gebruik, waarmee de functie van koetshuis, stallen en manege werd gecontinueerd. En ook sedert de privatisering in 1903 werd deze functie gehandhaafd, hoewel het aantal koetsen gaandeweg is verminderd.
Het merendeel van de gebouwen heeft nog zijn oorspronkelijke functie, de functie waarvoor ze zijn gebouwd. Alleen het hooi wordt niet langer op de zolders opgeslagen, maar in het (nieuwe) koetshuis uit 1904. Zelfs de dienstwoning heeft nog een functie als beheerderwoning.

Bouwmassa

De bouwmassa van de manege heeft hoge monumentwaarden, aangezien de kapvorm (met lantaarn) blijk geeft van de bijzondere functie. De bouwmassa van de aanbouw tegen de noordwestgevel heeft indifferente monumentwaarden, vanwege het onzelfstandige karakter en de weinig uitgesproken vorm.

De bouwmassa van de stallen met aangebouwde woning heeft hoge monumentwaarden, als eenduidige omkadering van de binnenplaats. Van groot belang hierbij zijn de regelmatige, functionele gevelindeling, de gootlijst en de kapvorm. De quarantainestal heeft positieve monumentwaarden, aangezien er sprake is van een zelfstandig bijgebouw. De zelfstandigheid van dit bijgebouw wordt nog benadrukt door de kapvorm. Verder markeert dit gebouw de noordelijke begrenzing van het complex.
De aanbouwen tegen de quarantainestal hebben indifferente monumentwaarden, aangezien deze het zelfstandige karakter van de stallen en de quarantainestal verminderen. Voor wat betreft de bouwmassa heeft het koetshuis met stal uit 1904 indifferente monumentwaarden, vanwege het grote ruimtebeslag op de binnenplaats en het grote, ongelede platte dak.

Gevels

De gevels van de woning hebben hoge monumentwaarden, omdat de bouwgeschiedenis en de wijziging in status van het complex zeer duidelijk afleesbaar is. Van wezenlijk belang hierbij is de opvallende wijziging van de oriëntatie, waarbij in de 18de eeuw de voorgevel was gericht op de overtuin van het huis Huguetan (noordoostgevel) en in de 19de eeuw op de binnenplaats van de manege (noordwestgevel). In de noordoostgevel zijn de vensters dichtgemetseld, in de noordwestgevel zijn nieuwe vensters geplaatst (circa 1845). De aanpassingen uit 1904 hebben een pragmatisch karakter, terwijl de oude hoofdentree met zijn sierlijke omlijsting een nieuwe plek kreeg (noordoostgevel). Ook de huidige vensters en ramen hebben hoge monumentwaarden.

De gevels van de stalvleugel hebben hoge monumentwaarden, vanwege de kenmerkende opzet en indeling met (stal)deuren en vensters (begane grond) en tweelichtvensters en hooiluiken voor de hooizolders (eerste verdieping). De vensters zijn origineel; de ramen en deuren hersteld in oorspronkelijke vorm of provisorisch hersteld. De uitbreiding van de woning uit 1844-’45 is herkenbaar door het afwijkende, grotere venster. Verder zijn de gesloten dakvlakken zeer kenmerkend voor de manege.

De rijzaal is vanwege zijn functie geheel naar binnen gericht, zodat de gevels een sobere opzet en afwerking hebben. Het grootste deel van de gevels stamt uit de 18de eeuw, hetgeen vooral goed herkenbaar is aan het metselwerk van de noordoostgevel. Het noordelijke deel van de rijzaal stamt uit het midden van de 19de eeuw en is in 1904 onderdeel geworden van de rijzaal. Deze gevels hebben hoge monumentwaarden vanwege de ouderdom, herkenbare bouwgeschiedenis (bouwsporen) en de kenmerkende sobere opzet. Ook de aanbouw tegen de noordwestgevel (met toeschouwerruimte) heeft zeer sobere gevels. Deze gevels hebben eveneens positieve monumentwaarden.

De gevels van de quarantainestal hebben positieve monumentwaarden, vanwege de eenvoudige en sobere opzet en relatief grote gaafheid (weinig wijzigingen).
De gevels van het koetshuis uit 1904 hebben een zeer verschillende opzet en opbouw. De noordwest- en noordoostgevel hebben hoge monumentwaarden, aangezien hierin de midden-19de-eeuwse ommuring van het terrein bewaard is gebleven: een bakstenen muur met pilasters. Deze muur is een wezenlijk onderdeel van het manegecomplex. De gevels aan de binnenplaats hebben positieve monumentwaarden, vanwege de opmerkelijke architectuur en materialisatie. Noemenswaard zijn de gepleisterde afwerking en de banden en decoraties in gele strengpersstеen.

Draagconstructie
De draagconstructie van de rijzaal bestaat uit dragende bakstenen gevels en een kapconstructie met ijzeren Polonceauspanten (1884, aangepast in 1904). Deze kapconstructie heeft hoge monumentwaarden, vanwege het bijzondere karakter van de spanten. Bij deze spanten is de detaillering en materialisatie afgestemd op de optredende krachten (gietijzeren drukstaven, trekstangen met wartels, etc.). Kenmerkend voor de bouwperiode zijn verder de overhoekse afgeschuinde houten gordingen en de kraaldelen (vernieuwd 1980).

De draagconstructie van de stalvleugels en de woning bestaat uit dragende bakstenen gevels, (gemene) muren, enkelvoudig balklagen en grenenhouten kapspanten. Aan deze constructie worden hoge monumentwaarden toegekend, aangezien deze tot de oorspronkelijke opzet van deze gebouwen behoren. Gezien de functie was de afwerking vanouds sober. De kapconstructies zijn typerend voor het zorgvuldige (traditionele) timmerwerk in de 18de en 19de eeuw. Interessant zijn de secondaire aanpassingen in de 19de en vroege 20ste eeuw, waaruit de bouwgeschiedenis leesbaar is.
De quarantainestal uit circa 1880 heeft een soortgelijke constructie als de andere stallen, maar gelet op de kleine overspanning veel eenvoudiger van opzet. De spanten zijn uitgevoerd in naaldhouten balken met een gestandaardiseerde maatvoering, die sedert het derde kwart van de 19de eeuw algemeen werden toegepast. Daarom is slechts sprake van positieve monumentwaarden.

Het koetshuis uit 1904 heeft een enkelvoudige balkaag van machinale gezaagde balken, zonder specifieke afwerking of bewerking. In het midden wordt de balklaag ondersteund door een onderslagconstructie op gietijzeren kolommen. De constructie heeft indifferente monumentwaarden. Alleen de gietijzeren kolommen van de onderslagconstructie hebben hoge monumentwaarden, aangezien er sprake is van een bijzondere decoratieve afwerking. Wellicht zijn deze kolommen van elders afkomstig en hier hergebruikt.

Indeling en interieurafwerking
Voor het gehele complex geldt dat indeling en interieur-afwerking een sober karakter hebben. De afwerking van de stallen bestaat uit baksteenbestratingen, gepleisterde wanden, incidenteel betimmeringen met kraaldelen en ziende balklagen. Deze eenvoudige afwerkingen passen bij het karakter van het complex (manege/ paardenstallen). Alleen de baksteenbestrating van de zuidelijke stalvleugel is nog origineel (midden 19de eeuw). Ook deurkozijnen en (opgeklampte) deuren hebben een sober karakter. Vanwege de grote slijtage door het intensieve gebruik zijn veel van deze elementen vernieuwd of hersteld, nagenoeg zonder uitzondering conform de bestaande opzet. Voor het karakter van het complex zijn deze eenvoudige afwerkingen van wezenlijk belang.
In de rijzaal verdient de pui van de toeschouwerruimte speciale aandacht. Deze is vermoedelijk in zijn huidige vorm samengesteld in 1904, waarbij gebruik is gemaakt van oudere elementen (1845). Bijzonder zijn de omlijsting in classicistische vorm, de kolommen en pilasters, de (19de-eeuwse) puien met glasdeuren en de gietijzeren hekwerkjes. Deze gehele pui heeft hoge monumentwaarden.
De indeling van alle stallen is gewijzigd in de jaren tachtig, toen de stallingplaatsen zijn vervangen door boxen. Van de oorspronkelijke onderslag - en scheidingsconstructies tussen stalgangen en stallen zijn slechts in de zuidelijke stalvleugel enige oude kolommen bewaard gebleven; deze hebben hoge monumentwaarden. Verder zijn er in de zuidelijke en westelijke stalvleugel nog enkele hooiruiven, gietijzeren voer- en drenkbakken, wandtegels, betimmeringen van kraaldelen en kastjes bewaard gebleven. Een aantal (opgeklampte) deuren behoort tot de bouwtijd (18de en 19de eeuw). Deze onderdelen hebben hoge monumentwaarden.

In zijn huidige hoofdopzet dateert de indeling van de woning uit het midden van de 19de eeuw, echter met enige aanpassingen uit 1904 en circa 1935. De hoofdopzet hiervan heeft hoge monumentwaarden. Verder zijn in de woning enkele paneel- en opgeklampte deuren bewaard gebleven, waaronder 18de-eeuwse exemplaren van eikenhout. Deze hebben hoge monumentwaarden. De schouw op de eerste verdieping heeft positieve monumentwaarden. De trap tussen de begane grond en eerste verdieping heeft indifferente monumentwaarden, aangezien er sprake is van een eenvoudig en ongelukkige geplaatst exemplaar uit 1904. Ook de zoldertrap uit circa 1935 heeft indifferente monumentwaarden.

De afwerking van de quarantainestal heeft positieve monumentwaarden, waarbij met name de plafondbetimmering met ventilatievoorzieningen en de betegeling van de wanden het noemen waard zijn.

De indeling en afwerking van het koetshuis (1904) zijn aanzienlijk gewijzigd, waarbij slechts resten van de oude opzet nog slechts enkele beschadigde resten bewaard zijn gebleven. Deze hebben indifferente monumentwaarden. De gietijzeren kolommen van de onderslagconstructie zijn reeds genoemd.

6. Waardestellingsrepresentaties

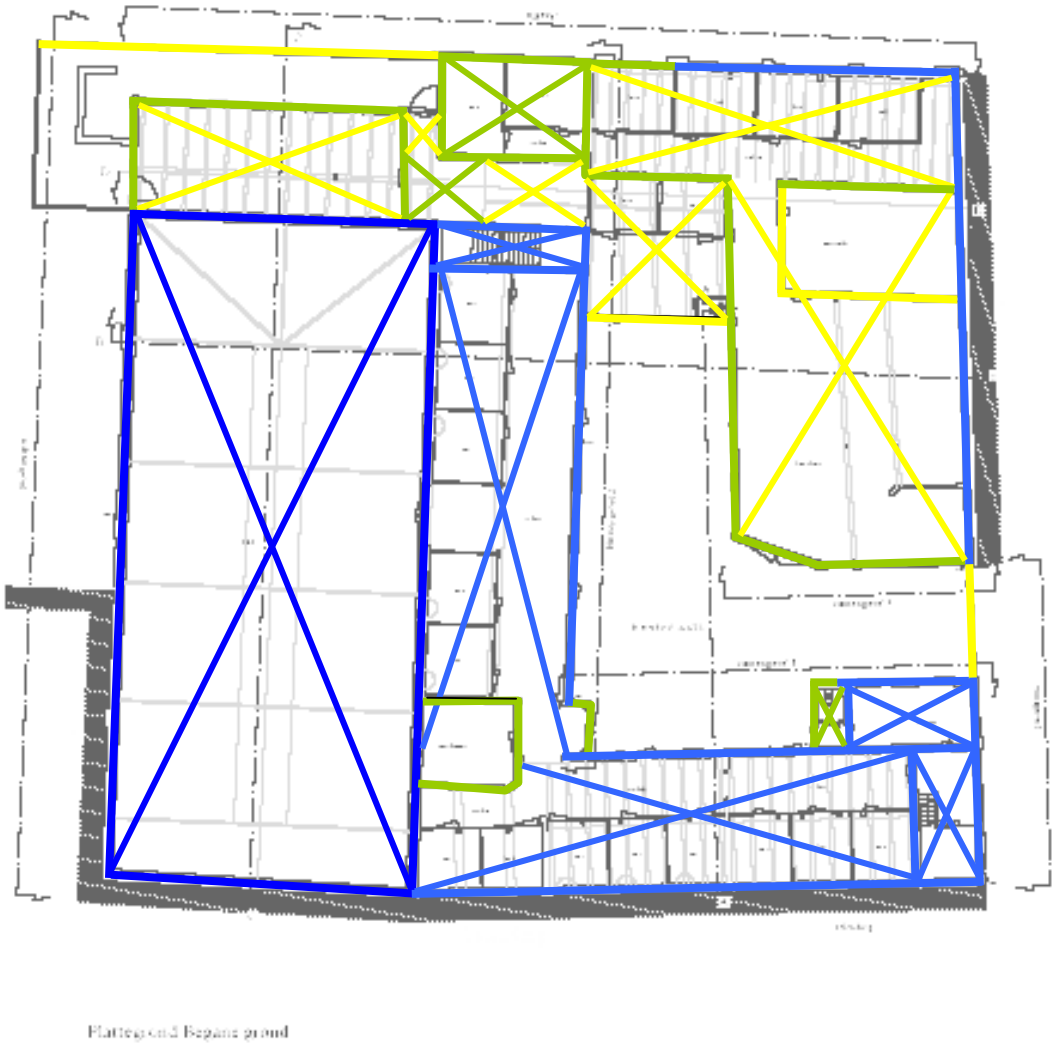

Waardestelling van de begane grond, ingetekend op de opmeting van door Rappange & Partners Architecten bv uit 2007. Deze tekening kan niet zonder de bijbehorende tekst in hoofdstuk 5 worden gebruikt.

- hoge monumentwaarden
- positieve monumentwaarden
- indifferente monumentwaarden
- monumentwaarden van plafond, zoldering of kap (3 categorieën)
- vermoede monumentwaarden van plafond, zoldering of kap (3 categorieën)

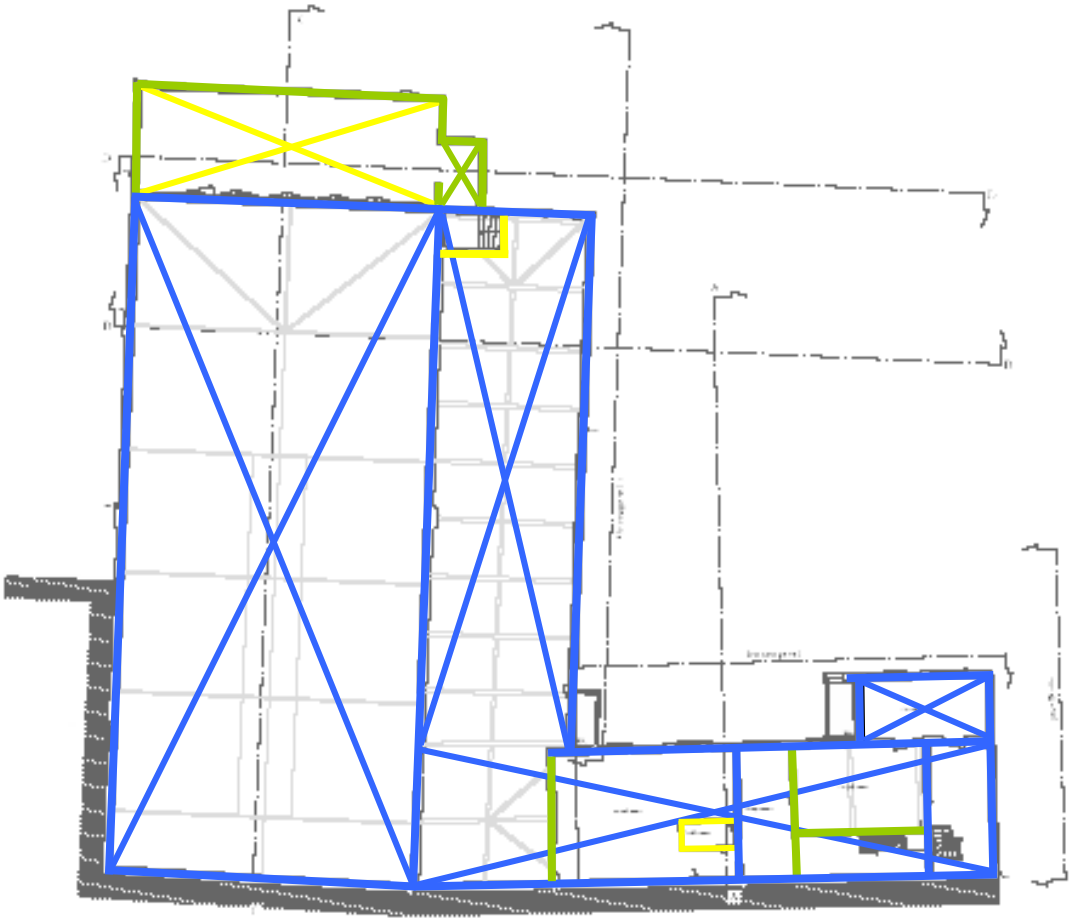

Plattegrond Eerste verdieping

Waardestelling van de eerste verdieping, ingetekend op de opmeting van door Rappange & Partners Architecten bv uit 2007. Deze tekening kan niet zonder de bijbehorende tekst in hoofdstuk 5 worden gebruikt.

- hoge monumentwaarden
- positieve monumentwaarden
- indifferente monumentwaarden
- monumentwaarden van plafond, zoldering of kap (3 categorieën)
- vermoede monumentwaarden van plafond, zoldering of kap (3 categorieën)